
JOAQUIM MARTÍ MESTRE

**LLENGUA I SOCIETAT EN LA
MEDICINA TRADICIONAL
I POPULAR DELS SEGLES
XVIII I XIX**

(1) Per a l'ús del català en els tractats de pesta, vegeu F. Ribas i Pontí (1988).

(2) Per a una relació dels escrits mèdics medievals en llengua catalana, vegeu M. Batllori (1947:59-62), M. Sanchis Guarner (1957), F. de B. Moll (1982:322-323), S. Riera Tuèbols (1983:61-64, 69-70), C. Riera (1994:11-22) i Ll. Cifuentes (1997). La *Bibliografia Medical de Catalunya* (Barcelona, 1918) conté la referència de nombrosos tractats i obres mèdiques de tots els temps. Ll. Cifuentes està treballant en «un ampli i acurat catàleg de literatura mèdica i filosòfico-natural medieval i renaixentista en català» (cf. 1997:11).

(3) Vegeu P. Vallribera i Puig (1987:40-46), el qual ha

1. Els escrits de medicina en llengua catalana compten amb una llarga i fecunda tradició, que es remunta a l'època medieval. El català va demostrar ben aviat la seua aptitud com a vehicle de comunicació científica i mèdica. En la nostra llengua es van escriure originàriament algunes obres, com receptaris i tractats sobre la pesta,¹ però foren sobretot les traduccions les que, durant els segles XIV i XV, ocuparen la literatura mèdica en la nostra llengua i permeteren ampliar el públic lector potencial de la producció mèdica més enllà dels professionals amb formació universitària, tant entre els pràctics de la medicina sense formació acadèmica com entre els membres no professionals de la noblesa i la burgesia, molt sensibilitzats pels problemes de la salut i la malaltia (cf. Ll. Cifuentes, 1997; Ll. Garcia Ballester, 1988:98).²

L'ús del català en aquesta mena de textos no s'interrompé en els segles següents, si bé cada vegada anava quedant més restringit a la difusió manuscrita. Fins i tot després del Decret de Nova Planta el català era, juntament amb el llatí, una llengua conreada pels metges catalans en els seus escrits tècnics. Això és prou evident en els tractats de cirurgia, que d'aquesta manera facilitaven l'accés dels estudiants als continguts de la matèria, ja que molts cirurgians desconeixien el llatí.³ Igualment, dos metges ripollesos de la segona meitat del segle XVIII, Eudald Raguer i Pere Puig, són autors d'obres sobre pediatria i obstetrícia en llengua catalana. Dels segles XVIII i XIX es coneixen també, en català, receptaris i relacions de remeis,⁴ un vocabulari farmacològic llatí-català del

segle XVIII (X. Arderiu, 1992), així com diversos índexs i vocabularis, en obres escrites en castellà, amb les denominacions catalanes de substàncies medicinals i de malalties.⁵ A això cal afegir la continuïtat ininterrompuda de l'ús oral de la nostra llengua en la medicina popular, de vegades amb plasmació escrita, com veurem en la segona part d'aquest article (§ 4).

La llengua catalana, per tant, no ha deixat mai d'utilitzar-se en el camp de la medicina i la farmacologia, i no únicament a nivell oral, sinó també escrit. I és que davant el desconeixement del llatí, tret d'una minoria il·lustrada, i de la comprensió limitada del castellà, encara al segle XIX,⁶ el català, si bé sense el prestigi científic i acadèmic del llatí o politico-social del castellà, com a llengua pròpia dels nostres països, era també la més propera i de comprensió immediata. Això unit al seu valor simbòlic vehiculador de solidaritat o cohesió grupal entre la gran majoria catalanoparlant, a l'existència d'una tradició d'ús científic i tècnic que mai no s'havia arribat a perdre totalment, i a l'arrelament dels noms catalans de les malalties i dels remeis i productes guardadors,⁷ afavorí la continuïtat del català en la literatura mèdica.

Entre els receptaris cal incloure un text manuscrit poc conegut de la primera meitat del segle XIX conservat a la Biblioteca Serrano Morales de l'Ajuntament de València (ms. 6735).⁸ A pesar del seu anonimat, la caracterització lingüística permet ubicar-lo dins del valencià, amb una presència molt estesa de l'apitxament gràfic. En confirma la datació la inclusió d'algunes còpies de receptes i de remeis extrets de la premsa de l'època: contra la pesta «en la *Gazeta de Gobierno* del domingo 16 de julio 1820 se lee lo siguiente» (f. 12v), una recepta per a extraure l'amargor de la quina procedent de la *Gaceta de Gobierno* del 15 de desembre de 1820 (fs. 13v-14r), una extensa descripció de la febra groga, que inclou les mesures preventives (f. 15v), el mètode curatiu, el mode d'administrar les medicines i la dieta a observar en la curació (fs. 18r-23r), extreta de la *Gazeta de Madrid* del 16 i del 18 d'octubre de 1821, i, per últim, una notícia sobre el tractament de la ràbia a Ucraïna, també de la *Gazeta de Madrid*, del 4 de gener de 1822 (fs. 25r-26r).

El llibre està format per 38 folis, sense numerar, més un de guarda en pergamí davant i darrere. Amida 144 x 100 mm. La coberta és de cartó folrat de pell vermella. Porta com a títol *Varias recetas*. Els folis 28 a 35 estan en blanc. La part en català ocupa els nou primers folis i inclou trenta-quatre receptes diferents. La resta està escrita en castellà, de la mateixa mà que l'anterior, fins al foli 27. En el foli 9 hi ha dues receptes en castellà, com també en el foli 6v. La part castellana presenta en general les mateixes característiques que la catalana, a excepció, com ja hem dit, de les quatre notícies procedents de la premsa. Des del punt de vista lingüístic, en aquesta part és de notar la presència d'alguns catalanismes, prova d'un domini imperfecte del castellà en l'autor. Per exemple, *un perolito* (f. 17r), «*bulle con poco fuego*» (f. 17r), «*se toman unas labores que cria la higuera infernal*» (f. 17v), pel castellà *semillas*; «*Las da preguntas, 8 onzas*

estudiat l'obra mèdica en català dels cirurgians Anton de Borja i Carles Pallejà. Del segle XVIII és també la traducció al català dels *Principles de chirurgie* de Georges de Lafaye, possiblement per part del jove cirurgià vallespirenc Jeroni Vilanova (cf. P. Vila, 1995).

(4) P. Gispert-Saüch (1988) ha editat i estudiat uns remeis mèdics manuscrits anònims de finals del segle XVIII o de bon començament del XIX. En la ja esmentada *Bibliografia Medical de Catalunya* es cita un *Receptari mèdic-farmacèutic*, manuscrit, en llatí i català, probablement de principis del segle XIX, així com uns *Remey's casulans* (Vendrell, 1899) del metge Manel Romeu Guimerà (ap. P. Marcet, J. Solà, 1998:306, 1790). En el llibre anònim *Nuevos secretos de naturaleza* (Girona, 1843, ps. 242-263) es contenen unes «*Receptas que usaba lo cèlebre doctor Bahí de la Pera, las que se han deixat en son idioma original en obsequi dels seus compatricis los catalans*» (ap. P. Marcet, J. Solà, 1998:683-684). Pere Vallribera i Puig (1987:42) cita en un manuscrit miscel·lani sense data de la Biblioteca de Catalunya (ms. 1401) un *Tractat de reseptas*, que en recull una gran quantitat. El ms. 167 de la Biblioteca Municipal de Perpinyà conté un *Recull de receptes mèdiques* en català, castellà i francès dels segles XVIII i XIX (P. Vila, 1995:56).

(5) Vegeu P. Marcet, J. Solà (1998:589-590, 611, 628, 699, 753, 884, 888, 1066, 1502-1503, 1527, 1531-1532, 1571, 1671).

(6) Els vocabularis catalans d'equivalències amb el llatí i el castellà, i ocasionalment també amb altres llengües, en obres en llengua castellana, en són bona prova. Per exemple, els anònims *Nuevos secretos de naturaleza* (Girona, 1843), que devien anar dirigits a un públic relativament ampli, van «seguidos de un vocabulario castellano y catalán de las voces menos usadas que contiene este libro, puesto y combinado para descanso de los que no poseen a la perfección el idioma castellano». Però també en les obres destinades en principi a uns lectors més especialitzats en la matèria farmacològica o mèdica eren celebrades les correspondències lèxiques catalanes. Així en els *Elementos de botánica* (Barcelona, 1844), traducció al castellà de l'obra francesa de Mr. Boitard, el traductor, Emili Pi i Molist, agraeix al catedràtic de Farmàcia Josep Antoni Balcells l'adjunció d'un «Catálogo de los varios vegetales o partes de ellos usados en medicina con sus nombres castellano, catalán, latino sistemático y oficial, y francés, que contribuye notablemente a la mejor inteligencia de los tratados de materia médica esterna, y conviene se tenga en la oficina del farmacéutico». Igualment, en l'*Arte de recetar* (1ª edic. Barcelona, 1835) del catedràtic de medicina del Reial Col·legi de Medicina i Cirurgia de Barcelona Joan Baptista Foix i Gual, destinada als alumnes de la carrera, i aprovada com a llibre de text, «para utilidad de todos los cursantes y mejor

de saín» (f. 9r), «se saca en estar *helado*» (f. 17v), per *frio*, calc del valencià *gelat*, que col·loquialment hi ha desplaçat *fred*.

Després dels vuit folis en blanc, s'inclou, també en castellà i amb el mateix tipus de lletra que la resta del manuscrit, un breu vocabulari farmacològic, que ocupa dos fulls i mig (36v, 37 i 38). És un llistat d'equivalències amb el nom de diversos productes i preparats utilitzats en farmàcia. Predominen els productes químics i minerals, encara que també n'hi ha de vegetals. Pot resultar interessant en l'estudi de la creació i adaptació dels neologismes en la llengua veïna. Generalment s'estableix la correspondència entre la denominació científica o tècnica i la comuna. Per exemple: «nitrate de plata - piedra infernal», «óxide de plomo sulfurado - plomo quemado», «carbonate líquido de amoniaco - espíritu de cuerno de ciervo», «ácido acetos o vinagre puro», «lavéndula - espliego», «juníperi - enebro», «quercus: la encina», «suber: el alcornoque», «ácido nítrico es aguafuerte», «ácido muriático es espíritu de sal». Encara que de vegades ambdues denominacions semblen tècniques: «nitrate de potasa antimonial o tártaro emético», «óxide de antimonio blanco - antimonio diaforético», «azetate líquido de hierro - vitriolo líquido de marte». Algunes entrades tenen la forma d'aclariments: «espíritu alcalino - Se llamaba así antes al amoniaco puro o alcali volátil cáustico que se obtenía de la destilación del amoniaco con la sal», «zinc es un metal», «óxide de mercurio sulfurado roxo - cinabrio, que es azufre y mercurio». S'inclou la manera de preparar l'*oximel*: «miel buena 4 libras, vinagre blanco dos libras; se disuelve en una cazuela y se evapora al fuego lento hasta debida consistencia, y se cuela».

Fa la impressió de ser les notes d'un apotecari, o potser d'un estudiant de farmàcia. És evident que l'anònim autor del nostre manuscrit tenia coneixements farmacològics, com ho prova el coneixement dels noms tècnics dels productes medicinals, els noms especialitzats de les malalties: *erisipela*, *opilació*, *plopegia* (en lloc del més popular *feridura*), *siàtica*, i dels objectes per manipular els medicaments: *espàtula*, *redoma*, així com el detallisme i la precisió que en general mostren les receptes. Les fonts d'aquestes cal cercar-les primordialment en la nostra tradició mèdica, continuada al segle XIX. I s'hi endevina una transmissió no únicament oral, sinó també a través de la lletra escrita. Juntament amb aquesta, es nota la influència de la formació castellana en l'autor. Per exemple, en el nom d'algunes malalties: *pujos*, *garrotillo*, i productes medicinals: *palo santo*, *hisopo*, *zarpaparrilla*, així com en els remeis que extrau de la premsa de Madrid, cosa que, d'altra banda, evidencia una inquietud per estar atent a les novetats en la matèria. Segurament existiren més escrits d'aquestes característiques en català al País Valencià als segles XVII, XVIII i XIX,⁹ que no passarien de l'àmbit manuscrit, fets per apotecaris¹⁰ o metges, i també per no professionals de la medicina,¹¹ destinats bàsicament a l'ús privat.

2. A continuació editem la part catalana de *Varias recetas*. Ho fem servant la màxima fidelitat al manuscrit. Només regularitzem, d'acord amb la normativa actual, les majúscules i minúscules, l'accentuació, la dièresi, els guionets i l'ús de punts i comes. Amb el punt volat indiquem la geminació de consonants. Els passatges en una altra llengua van en cursiva. Numerem cada recepta entre claudàtors. Assenyalem amb dues barres // el final de cada pàgina en l'original. En l'estudi lèxic del text indiquem amb un número entre parèntesis el número de la recepta en el text català.

[1] *Para plogegía.*

Pendrà sis brots de sàlvia, un tros de regalísia. Posar-o a bullir en tres escudelles de aigua hasta que se torne una, y colar-o. Y mesclat en 4 cullerades de bona mel, s'o pendran cada matí fresquet, fent cada dia nova decocció.

[2] Per a tiña.

Sachí salat y vinagre ben fort. Es fondrà el sachí al foc, y después de fus, se traurà del foc y es menecharà, y es farà un unguent; y en el (sic) se untarà el cap. Y en unes tisoires es tallarà les costres, y después es rentarà en bon vi, y es tornarà a untar. //

[3] Per a ardentor de orina.

Piñols de dàtils de Berberia ben picats pasats per cedàs, tants com caben en un chabo de a dos, en vi blanc per lo matí.

[4] Per a dolor de costat.

Es fa un micapà de almeles picades en vinagre rosat, posan-li per damunt sis dinés de polvos de roses.

[5] Per a tísics.

4 grapats de segó ben picat y posat 24 hores a remulla. Después se exprimirà y deixarà reposar la aigua. Después se tirarà poc a poc, y guardarà el depòsit. Se pendran 3 onces de almeles, 3 de piñons y 3 de sucre, y es pica//rà tot junt ben picat, y es mesclarà en lo depòsit del segó, y se eixetarà en 3 onces de aigua-ros. Y es posarà a coure hasta que parega menchar blanc. Y después de refredat, es farà tallades y es pendrà una cada dia, ab una presa de caldo de moltó y gallina, desfet com si fos almel-lat. Y o continuarà 9 matins arreu. Y estarà 2 hores sense menchar, y después beurà 9 dies sorigot, y usualment beurà aigua de cardo santo.

[6] Per a reumàtic.

Una llima. Se li lleva el capurrull; es posa al caliu, posant-li oli rosat, hasta que es fa bàlsem, y se unta en ell dos o tres begades al dia. *Mas adelante hay otra.* //

[7] Per a erisipela.

Refrescar en conserba de herba de alfals, com si fóra sucre rosat.

[8] Per a el pit.

Dos cullerades de ordi bullit, ab 6 escudelles de aigua, que es tornen dos. Después 6 dàtils, 24 chínchols, 24 panses, trets los granets, una dotcena de prunes de escaldar, un tros de regalísia, un poc de matafalua. Bullir-o tot. Y de les dos escudelles de aigua,

inteligencia de mi obra», l'autor inclogué «dos índices, el uno castellano, catalán y latino, sistemático y oficial, y el otro catalán - castellano de las substancias, particularmente vegetales, que en ambas obras [en referència també a la de Francisc Juanich, 1836] van mencionadas. Y no dudo que este corto vocabulario os ha de ser tanto más provechoso cuanto en vano os fatigaríais en buscar las correspondencias que dichos índices comprenden en los diccionarios generales, aun incluso el de la Academia Española». Els noms castellans i llatins devien presentar problemes de comprensió i identificació per als alumnes catalans de Medicina, i per això era convenient d'adjuntar-hi les equivalències en el seu català.

(7) Miquel Rosanes, director de l'escola pública de Sueca, en el seu *Vocabulario valenciano-castellano* (València, 1864), destinat a l'aprenentatge del castellà per part dels xiquets de la població riberenca, va dedicar una secció a les malalties i els remeis, prova de la vigoria dels mots valencians i del desconeixement dels corresponents castellans entre la població valenciana.

(8) Només l'hem vist citat en el catàleg de manuscrits de la biblioteca (R. Giner, 1991).

(9) En un àmbit diferent al dels receptaris, però també dins del camp de la medicina, sabem que en el curs de 1896 l'Institut Médico Valenciano va premiar l'obra de Josep Nebot Pérez *Plantas medicinales cuyo cultivo conviene adoptar en el Reino de Valencia* (Valèn-

cia, 1897). Abans Evaristo Manero Molla havia escrit uns *Estudios sobre la topografía médica de Alicante* (Alacant, 1883), que foren premiats per la Real Academia de Medicina y Cirugía de Barcelona. Carlos Pau fou autor d'unes «Herborizaciones por Vallidigna, Játiva y Sierra Mariola en los meses de abril, mayo y junio de 1886» (*Anales de la Sociedad Española de Historia Natural*, VII, 1898, ps. 410-452), que inclou alguns noms catalans de plantes medicinals. Hi ha també referències als usos medicinals de les plantes en Cavanilles (1795-1797).

(10) Des que els *Furs* de 1329 van establir l'obligació dels metges de receptar en català, i no en llatí, per a evitar possibles errors en la intel·lecció de les receptes, es conserven receptaris on l'apotecari replegava les prescripcions mèdiques i les desenvolupava. Per exemple, el *Receptari de Manresa* (1347), el *Receptari de Misser Johan* (1466) o el *Receptari de Puigcerdà*, també del segle XV (cf. Ll. Garcia Ballester, 1988:98-99). En la *Segona conversació entre Saro Perrenque, carreter de Godella, y el doctor Cudol, abogad de València* (València, 1820) de Manuel Civera, un *poticari grandísim liberal* de Godella arregla una recepta als enemics de la Constitució, «al veure'ls tan desmayats, / melancòlics y perduts», en la qual barreja el català amb el llatí i amb el castellà: «Plom derretit micha arroba, / de corrosiu sublimat / uncias duas et dimidiam; / polvos de mostasa y cranch / de cada cosa sex libras; / gattagamba tres grapats, / xalapa y

que es torne una. O colarà y posarà una onza de sucre. Y en pendrà 5 vegades después de dos hores que aurà sopat. //

[9] Per a fluix de sanc per baix.

Pendrà una onza de bol armini, que sia bo, y lo picarà molt ben mòlt. Y pendrà vinagre bo, que sia fort, y farà com un ingüentet, y se untarà los riñons y les hillades.

[10] Si és per la boca.

Un adarme de bol armini. Y ben picat, se eixatarà en aigua y vinagre, mitat per mitat. Y o pendrà sempre que li vendrà la sanc per la boca.

[11] Si és per lo nas.

Pendrà plantache sec a la sombra, y después lo picarà hasta que es torne com a pols. Y ho pendrà com a tavaco, sempre que li // vinga la sanch; o pendrà un tros de paper blanc y lo mastegarà en la boca un bon rato.

[12] Per a opilació.

Un grapat de rreals o raílz de erígolls, dos raílz de cama-roches, dos de julivert, un poc de matalafua. Se bull en 12 escudelles de aigua, hasta que es tornen 8. Después de colat, se veurà de esta aigua dos mesos arreu usualment, y no veurà de atra aigua. A la melsa posarà sàlvia y ruda en vi. Al feche posarà agràs y doncell picat. Al melic, una tostada de pa // mullada en vi ab claus y canella y nous noscades.

[13] Untura per a el feche y melsa.

Oli de tàperes.

[14] Per a la pigota.

Un micapà de vi bollit en doncell y roses seques, pa de rey torrat y picat, posant-li per damunt canella picada. Dos vegades en 24 hores, es fa ben gros y es posa a la boca del ventre.

[15] Per a trencats.

Raílz de nuclós o *sinphitum* ben picat. De 4 en 4 dies, se mudarà, per dos mesos. *Simphitum* és consolta herba. //

[16] Per a la mare.

Una onza de pegunta negra, atra de pegunta grega, 4 dinés de clavells, 4 de canella, 4 de nous noscades, 4 de encens, 4 de mirra, 4 de màstech, 4 de polvos de estréñer, 4 de sanc de dragó. De tot asò es farà un enplastre, y en un tros de aluda s'o posarà damunt lo melic. Y si ix la mare, se la rentarà ab vinagre y aigua, y se la entrarà¹².

[17] Per debilitació de ventrell.

Micha lliura de aiguardent ab set brots de donsell. Es fa bollir hasta que de tres parts es tornen dos. Se colarà // y añadirà 2 onces de sucre. Y posat en una redoma, pendrà cada vesprada y cada matí dos cullerades.

[18] Per a dolor de cap.

Sis olives de llorer y tres fulles. Se torrarà y ho farà pols. Y ho pendrà de matí, com si fóra tabaco.

[19] Per a pujos.

En un perol de dos lliures, 4 dinés de arraiïls de tormentila, 4 dinés de raedures de marfil y 4 de baña de cerbo. A tot veure, en neu y sucre rosat.

[20] Per a la sordera.

Oli de sigales, oli de almeles dolces, micha onza de cada cosa, 8 brots de almoradux. Y ho bullirà después en unes des // files. Se'n posarà dins les orelles de nit; y de dia portarà uns cotonets de algàlia en les orelles.

[21] Per a cucs.

Persaguera borda, herba sana, doncell, roses veres. Y es bollirà tot ab vi bo. Después posarà un poc de pa rallat. Y de tot es farà un micapà, y es posarà al ventrell. Después, al matí, pendrà corfes de taroncha ben seques y fetes polvos, pendrà una culleradeta ab vi fort en dechú, y estarà dos hores sense menchar.

[22] Inflamació de gola.

Dos cullerades de ordi bollit en 6 escudelles de aigua, hasta que es tornen tres. // Después posa plantache, roses veres, brots de barser, y es farà bullir hasta que de les tres escudelles es tornen dos. Después colar-o y posar micha onza de melcolat y gargarizar.

[23] Per a fluxos de sang per los nasos.

Posarà un drapet bañat darrere la orella. Si te ix per la banda dreta, posa-lo a la vanda esquerra. //

[24] Per a inflamació del feche.

Dos cullerades de ordi cuites ab 6 escudelles de aigua reduïdes a dos, un manoll de agrells, un atre de borraches, y un poc de matafalua. Y bollint les dos escudelles hasta que es tornen a una y después colat, ho pendrà 5 matins areu fresc.

[25] Per a siàtica.

2 onces de pregunta negra, y posarà micha onza de clavells picats, y después hu mesclarà tot molt bé. Y después en un tros de aluda farà un pegat que el posarà a hon té el dolor. //

[26] Per a plagues a les cames.

Romero, sàlvia, ruda, donsell, roses seques, nous de ciprés ben picades, tres onces de alum en pedra. Es bollirà en bon vi hasta que estiguen cuites les herbes. Después se posarà dos grapats de segó. Y es fa de tot un enplastre y se'l posarà a hon té la plaga, dos voltes cada dia, y que estiga calentet.

[27] Per a asma de pit.

Un manoll de hisopo, atre de ruda, dos dotzenes de figues blanques. Y bollirà en micha quarta de vi. Y después que haurà pegat dos bulls, posarà una escudella de mel bona. //

[28] Per a molls de ulls.

Cinc brots de ruda y posar-los en un poc de vi blanc que sia eixut, y no de licor. Estarà tota la nit ab lo vi a la serena. Y de matí llavar-se ells ulls ab un drapet de llens.

[29] Per a cúrios.

escamonea / y veleño mix quintal, / tàrtaro emètic y opi / bene mixtum cum cascall / y precipitado roxo / lo que baste per a el cas. / Y tot asò en infusió, / ben disolt y ben mesclat / est emeticum excelens / per a tots els esglayats, / y al mismo tiempo purgante / el més fi y el més probat, / que als que.l prenguen asegure / que ya res els farà mal». Receptes com aquesta, fora de la càrrega satírica del present cas, devien apuntar-les en totes les èpoques els apotecaris en quaderns o en fulls solts, ni que fos per a l'exercici personal de la professió.

(11) Al segle XVII, mossén Joan Porcar va incloure en el seu dietari un remei contra la ronya i un altre contra les tercianes (edició de Vicente Castañeda Alcover, 1934:I, 331; II, 4-5). El notari Bertomeu Blasco i Siurana, conegut per les seues aficions memoria-lístiques, va intercalar en els seus protocols algunes oracions i receptes mèdiques. En català: «Medesina contra el sust eo esglay», «Recepta per a el mal de pit recién entrat», i en castellà: «Oración para el flato y mal de hígado y de costado», «Oración para el mal de mascle, de hijada, dolor de costado y para el flato» (cf. V. J. Escartí, 1992:12).

(12) En el llibre de receptes de Micer Johan hi ha un remei per a la mare molt paregut a aquest, amb *encens, màstech, sanch de dragó, clavells, canyella i nous de xarch, tot polvorizat* (E. Moliné, 1914:321-322).

(13) En el manuscrit podria interpretar-se també com *faixa dura*.

(14) En efecte, es tracta només de malalties físiques. En canvi, en obres medievals, com el *De viribus seu virtutibus herbarum* de Floridus Macer, hi ha també remeis «més fabulosament operatius», contra malalties psicològiques (la gelosia) o perills sobrenaturals (els dimonis) (Ll. Faraudo de Saint-Germain, 1955-56:6). A l'Edat Mitjana, seguint la tradició de l'Antiguitat, també es pensava que alguns minerals i pedres precioses tenien poder guaridor sobre les malalties corporals i defensaven «contra dimonis, fantasmes, bruixes, encants, enemics en la guerra i tota mena de dissorts» (F. de B. Moll, 1982:327; cf. E. Moliné, 1914:334; Lluís Alcanyís, 1915:22-23; Ll. Faraudo de Saint-Germain, 1945).

(15) En la part en castellà del receptari es donen remeis a les malalties següents: *para vapor, contusiones, dolor de ojos reumáticos; cascadura y frialdad; para mal de ojos; para el destilo; para tercianas; para el panarizo o cercadado; contra la pesta; para el fuego del hígado o herpes; contra gusanos, aunque sea el solitario o tenia; para inflamación de los ojos; fiebre amarilla; para curar el flato; para curar las heridas; para dolor reumático; para fluxos de sangre; contra los contagios; mordedura de la víbora; la rabia; para floronco i para destilo*. A més, s'hi inclouen algunes indicacions sanitàries com és la manera de «purificar el aire de una pieza donde haya muerto alguno de mal contagioso», i

Vinagre y fenta de cabra, una faixadura.¹³ Y repetisca, si no paren.

[30] Per a dolor de orella.

Posar un all a mitg torrar pelat en la orella dins lo forat. //

[31] Per a estirar los nervis.

Manteca de baca, moll de bou, trementina de bet, oli de raboza, oli de cucs, greix de gallina y sera nova. Michá onza de cada cosa. Es fondrà tot junt y se untarà en allò los nervis.

[32] Per a foc del feche.

Una lliura de alquitrà llabat hasta que estiga com a mel, 6 ous, y remenechar-o en una espátula hasta que estiga com unguent. Untar-s'eu, y damunt segó. A les 24 hores rascar-o y posar-li-u de nou, fent lo mateix y continuant hasta que estiga bo. //

[33] Per a dolor.

Michá onza de palo santo, 1 / 2 de zarzaparrilla. Es bullirà en deu escudilles de aigua hasta que se'n tornen dos. Dos dotsenes de panses sens gra, una dotzena de prunes de escaldar, 1 / 2 onza de senet en fulla, un poquet de matafalua. Después o colarà y posarà una onza de sucre, y en pendrà cinc matins arreu tibiet, y después estarà dos hores sense menchar. //

[34] *Para garrotillo*.

Sachí que y a en les barres del cerdo, y ha de ser mascle. Untar-se, y si pot ser per dins.

3. En les trenta-quatre receptes en català del manuscrit es tracten trenta-tres malalties i afeccions físiques¹⁴ diferents, ja que al *fluix de sang pel nas* es dediquen dues receptes distintes.¹⁵ Són malalties de naturalesa variada, que, per tant, requereixen teràpies diverses. La gran majoria es retroben en altres tractats mèdics catalans anteriors o contemporanis. S'hi inclouen, doncs, problemes digestius, hepàtics, respiratoris, circulatoris, urinaris, ginecològics, articularis, dermatològics, oftalmològics, auditius, de dolor i provocats per paràsits. Recordem-los:

ardentor de orina (3). En Miquel Agustí (1617:12) *ardor de urina* o *ardor de la orina*; en Micer Johan: *ardor de la orina* (E. Moliné, 1914:408). El DCVB (I, 841) no documenta el substantiu *ardentor* 'ardor intensa' fins a principis del segle xx, però ja es trobava al XIX (cf. DECat, I, 367; Escrig-Llombart, 1887; Martí Gadea, 1891¹⁶).

asma de pit (27). M. Agustí: *asma i mal de asme* (1617:38); *asme* és també la variant de l'*Espill* de Jaume Roig (DECat, I, 449). Guiu de Cauliach: *asma* (ap. DCVB, II, 65).

cucs (21). M. Agustí (1617:11, 27): *cuchs dels minyons, dels xichs* (p. 39) o *cuchs del cos* (p. 104). Ll. Alcanyís assenyala que moltes vegades en les «febres pestilencials hi ha *cuchs*» (1915:24). En un manuscrit del segle xv: «Recepta per a infants qui han *cucs*» (G. Avenoza, 1994:307).

cúrios (29). Segurament, metàtesi de *cuiros*.¹⁷

debilitació de ventrell (17). M. Agustí (1617): *ventrell dèbil, flaqueza del ventrell* (p. 103), *debilitat del ventrell* (p. 104); Micer Johan: *mal de ventrell* (E. Moliné, 1914:323).

dolor (en general) (33), i dolors més concrets: **dolor de cap** (18), **de costat** (4) i **de orella** (30). M. Agustí: *dolor de cap* (p. 9), *dolor de orella* (p. 10), *dolor de costat* (taula), *mal de costat* (p. 10, 33), i simplement *la dolor* (p. 175). P. Gispert-Saüch (1988): *dolor* «sia el dolor que vulga» (p. 252, 263), *mal de costat* (*ibid.*), *mal de cap* (p. 263). En un manuscrit del segle XV: «Per a *dolor de costat*» (G. Avenoza, 1994:308).

erisipela (7). És la forma erudita del mot (del llatí *ERYSIPELAS*).¹⁸ En Cauliac, on es documenta per primera vegada en català, *erisipila* (*ap.* DCVB, V, 136). Existeixen diferents variants vulgars i dialectals, com *dissipel-la* en català central¹⁹ o *sipela* en valencià (cf. DECat, III, 420; Escrig-Llombart, 1887; Martí Gadea, 1891).

estirar los nervis (31). En M. Agustí (1617) *confortar los nervis dèbils* (p. 35), *nervis refredats* (taula), *nervis romputs i dèbils* (p. 30, 39) o *macats* (taula). P. Gispert-Saüch (1988:263): *confortar los nervis romputs y flachs*.

feche y melsa, [afecció al] (13).

flux de sanc per baix (9), **per la boca** (10), **per lo nas (per los nasos)** (11, 23). És a dir, hemorràgia. M. Agustí (1617): *flux de sanch, flux de sanch per lo nas* (taula). P. Gispert-Saüch (1988:262): *flux de sanch*.

foc del feche (32). En el saineit d'Escalante *Els nóvios de ma cuñà* s'esmenta també aquesta afecció: «-¿En la galta / això que té és *foch de feche*? / -Això en l'estiu se li amaga / prenint bañs» (*Obra completa*, València, 1894, II, p. 684). Igualment en el *Rahonament o coloqui nou que sobre la medicina curativa de monsiur Laroà...* (València, 1827, p. 10): «vosté ya sap / que el senyor retor patix / *foch del feje* inveterat, / que l'incomoda a les hores». La recullen també Escrig-Llombart (1887): *foch de fege* 'calor del hígado; efervescència crònica de color rojo violado, con granitos o sin ellos, que aparece en una o en ambas mejillas y se cree dependiente de un estado morbosos del hígado' i J. Martí Gadea (1891): *foch del fege*.

garrotillo (34). En català *diftèria*.

inflamació de gola (22), **del feche** (24).

mare, [afecció a la] (16), és a dir, a la matriu. El mot *mare* amb aquest sentit es troba sovint en els tractats mèdics catalans antics (cf. Moll, 1982:329). Avui ha estat substituït generalment pel cultisme *matriu*.

molls de ulls (28). M. Corachan (1936:455): *moll d'ulls* 'que fàcilment llagrimaja o plora'. El DCVB (VII, 519) recull *moll d'ulls* 'que té els ulls malaltisos, vermellosos i llagrimjadors', però sense documentació. A. Griera (1966-70:X, 213) diu que s'aplica a 'la persona que té els ulls humits i llagrimosos', i afegeix que «és una irritació crònica de la mucosa que dóna lloc a una secreció». Escrig-Llombart (1887): *moll d'ulls* 'tierno; ojos tiernos'. Martí Gadea (1891): *moll d'ulls* 'tierno de ojos, cegajoso, toso'.

farmacològiques: «para extraer de la quina el amargor sin que pierda en nada su virtud», «para hacer agua vegetomineral o blanca (*extractum saturni*)» i com s'elabora el *ponch* (català *ponx*).

(16) Aquest darrer el recull també amb l'accepció pròpiament mèdica: «irritación grande en alguna parte interior del cuerpo», «escozor o picazón que dan ciertas enfermedades».

(17) Encara que no és clar que tinga relació amb la malaltia recollida en el nostre receptor, la qual podria ser de caràcter dermatològic, el DCVB (III, 823) recull en valencià *cuir* (*cui-ro*), figuradament 'persona grassota, molt voluminosa però amb la carn fluixa', equivalent al castellà *gordinflón*.

(18) El DCVB (V, 137) diu sobre aquesta forma culta que és la usada pels metges i persones de més il·lustració.

(19) En els remeis mèdics editats per P. Gispert-Saüch (1988:264) *dicipella*.

opilació (12). El DCVB (VIII, 11) li atorga el sentit d'obstrucció de caràcter patològic'. El *Diccionari Aguiló* (V, 247) en concreta un poc més el significat: 'obstrucció en les vies per on passen els humors', i el documenta al segle XVIII. Miquel Agustí (1617): *opilació de la melsa* (p. 34) i *opilació del fetge* (p. 54). Segons M. Corachan (1936:536), s'aplica a l'obstrucció en general, i en particular a l'amenorrea de les joves.

pigota (14).

pit, [afecció al] (8)

plagues a les cames (26).

plopegia (1). La *g* i la preposició *para* que precedeix el mot (*Para plopegia*) i la primera recepta del manuscrit donen a entendre que l'autor va escriure aquest títol en castellà,²⁰ llengua on la forma culta del mot és *apoplegia*. En català *apoplexia*, però també hi ha variants amb elisió de la vocal inicial. El DCVB (VIII, 673) documenta la forma metatètica *ploplexia* en l'*Espill* de Jaume Roig, on així mateix es troba la variant *poplexia* (DECat, I, 348; A. Chabret, 1905:395). També s'enregistren variants amb canvi de la líquida lateral en vibrant: *proplexia*, *propexia*, *propesia* (M. Corachan, 1936:41), i amb *ix*, cosa que sembla reflectir una pronúncia popular palatal [iʃ], almenys en valencià: *propeixia* en el dietari de Joaquim Aierdi (s. XVII) (edició de V. J. Escartí, 1993:I, 296) i en Joaquim Martí Gadea (1891a:62), *aplopeixia* en Eduard Escalante (*op. cit.*, I, p. 224). L'afèresi de la *a*- segurament s'explica per confusió amb la vocal de l'article (*la apoplexia* > *la poplexia*). En català és més popular el sinònim *feridura* (cf. DECat).

pujos (19). Segurament es tracta del castellà *pujo* 'sensación muy penosa, que consiste en la gana continua o frecuente de hacer cámaras o de orinar, con gran dificultad de lograrlo y acompañada de dolores'. J. Martí Gadea (1891) i Escrig-Llombart (1887) només el registren en plural, *pujos*, amb el mateix sentit. Correspon al català *pons* 'espoderaments, esforços vans, repetits i dolorosos per anar de ventre', històricament d'ús predominant en valencià (cf. DECat, VI, 681),²¹ però que al segle XIX ja devia tenir-se per antiquat. De fet, Escrig-Llombart ja el recullen com a antic. En el *Rahonament o coloqui nou que sobre la medicina curativa de monsiur Laroà...* (1827, p. 11) el personatge de Tòfol retrau, entre altres coses, al suposat remei per a tots els mals de *monsiur Laroà* que a alguns dels desgraciats que l'han pres els ha provocat *pujos*, «que no es poden estanyar (...), que molts se'n van com una canal».

reumàtic (6). P. Gispert-Saüch (1988:263, 264): *dolor reumatisme, dolor reumàtic. siàtica* (25) [*ciàtica*].

sordera (20). El mot *sordera*, derivat de *sord*, sembla ser prou recent en català. J. Coromines (DECat, VIII, 79) no el troba fins el diccionari d'Esteve, Belvitges i Juglà (1803-1805). Abans es feien servir altres sinònims, com *sordesa*, que es troba en els *Secrets* de Miquel Agustí (1617:10), *sordícia*, *sordetat* o *sordària* (cf. *Diccionari Aguiló*, VII, 313; DCVB).

(20) També escrigué en castellà el títol de la recepta número 34 (*Para garrotillo*), encara que el seu contingut està en català.

(21) En Micer Johan *mal de pons* (E. Moliné, 1914:333).

tiña (2) [*tinya*].

tísic (5).

trencats (15). Segurament com a sinònim d' 'herniat', 'el qui pateix de trencadura o hèrnia', que es troba sovint en la llengua antiga. Els mots *trencat* i *trencadura* amb aquest sentit són actualment formes més aviat antiquades en català, on són més usuals els cultismes *hèrnia* i *herniat* (cf. DECat, VIII, 762-763; *Diccionari Aguiló*, VIII, 128; DCVB, X, 486, 490). En Miquel Agustí (1617) *trencadura, quant lo budell hix i trencadura de minyons* (taula). En un manuscrit del segle xv hi ha una recepta «per mal de *trencadura*» (G. Avenoza, 1994:306). F. Martínez i Martínez (1927:138) entre els costums de la nit de Sant Joan arreplega el remei màgic per als *trencats* de les criatures: «La criatura que *s'ha trencat*» s'havia de dur aquesta nit «a un puesto en què hi haja una *figuera infernal*, y oberta aquesta de modo que puga càbrer aquella», passar-la pel buit de l'arbre. Aquest mètode consta també en el llibre del metge valencià Salcedo Ginestal *Madre e hijo* (1898) (ap. J. Gil Barberà; E. Martí Mora, 1997:51) i està estès no únicament dins del domini lingüístic català, sinó en la cultura popular europea en general.²²

En la terapèutica antiga eren fonamentals les herbes i plantes. En la Grècia clàssica Teofrast (371-284 a. C.) en la seua *Historia plantarum* va escriure per primera vegada sobre l'acció medicamentosa de moltes plantes. La *Materia medica* de Dioscòrides (s. I d. C.), basada també en els vegetals, fou considerada com una obra imprescindible en farmàcia i medicina fins al segle XVIII (cf. Mª A. Arazo, 1982:17-18). No oblidem que la botànica formava part dels estudis de medicina (Barberà-Martí, 1997:78) i que, a més dels receptaris i obres mèdiques, on la botànica era essencial, van aparèixer diversos tractats de farmacologia fitològica. Al català es va traduir, a finals del segle XIV, el *De viribus seu de virtutibus herbarum* de Floridus Macer, que gaudí de gran prestigi durant l'època medieval (cf. Ll. Faraudo de Saint-Germain, 1955-56). L'ús del món vegetal en medicina era encara ben important al segle XIX, com es pot comprovar en el text que editem²³, i, de fet, ha arribat fins als nostres dies, sobretot en la medicina popular.

En la relació dels productes medicinals del nostre manuscrit, en efecte, predominen clarament els procedents del regne vegetal. Juntament amb aquests, hi participen alguns productes dels regnes animal i mineral. Com ocorria amb els noms de les malalties, la majoria dels elements sanatius del nostre text es troben també en altres receptaris i textos mèdics catalans anteriors i contemporanis.

1) Herbes, plantes i fruits medicinals.

agrelles, per a inflamació del fetge (24).²⁴ Derivat de l'adjectiu *agre*, pel gust característic de la planta. Es documenta des del segle xv (G. Avenoza, 1994:316). Antoni J. Cavanilles (1795-1797: II, 330): *agrelles de riu*. Miquel Agustí (1617:36) situa l'agrella entre les herbes medicinals. Figura també en l'*Index nominum...* (X. Arderiu, 1988:45) i en M. Corachan (1936:16).

(22) A. Quintana (1995: 271-273) n'arreplega casos al Baix Aragó. A més de la figuera borda o infernal en aquesta operació es fan servir altres arbres, com el roure o l'alzina.

(23) En l'*Index nominum et vocabulorum in pharmacia magis usitatorum*, escrit l'any 1763, la botànica ocupa gairebé un 80% de les entrades del vocabulari (cf. X. Arderiu, 1992:43).

(24) Dioscòrides ja deia que les agrelles, «cocidas con vino y bebidas, son saludables a la ictericia» (P. Font i Quer, 1981:142).

all pelat «a mitg torrar», posat «dins lo forat» de l'orella, per a dolor d'orella (30). F. Macer ja recollia una recepta contra *la dolor* d'orella a base d'all posat en l'orella (Ll. Faraudo, 1955-56:12).

almeles. Per a dolor de costat (4) i per a la tisi (5). L'oli d'*almeles dolces* s'utilitzava per a la sordera (10). Miquel Agustí (1617:111-112) descriu com es fa l'*oli d'ametlles dolces*. La variant fonètica *almela* és corrent en valencià, i es troba ja en el receptari de Micer Johan (E. Moliné, 1914:408). En Cavanilles *almetler* (1795-1797: II, 468). D'ací degué formar-se, per dissimilació, *armela*, de gran extensió actualment en valencià central²⁵. En el *Libre de les herbes* de Macer: *amenles* i *ameles* (Ll. Faraudo, 1955-56:50); *amenles* també en el *Llibre de les medicines particulars* (G. Avenzoa, 1996:787); en el *Regiment* de Lluís Alcanyís: *ametles* (1915:24). També apareix en el nostre text el derivat *almel-lat*: «desfet com si fos *almel-lat*» (5), en referència a un tipus de menjar, que, amb la forma *almelat*, consta també en Micer Johan (E. Moliné, 1914:422).

almoradui, per a la sordesa (20). Variant valenciana de *moradui* o *marduix* (DCVB, I, 535; E. S. Reig, 1999:58), encara que en valencià també s'ha utilitzat *moradui* (per exemple, Carles Ros, 1764:157). En O. Pou (1580:33) *moradux* o *majorana*. M. Agustí (1617:37) també dóna compte de la doble denominació: «lo *moradui* altrament dit *majorana de sement*». La variant *almoradui*, amb l'article àrab aglutinat, com el castellà *almoraduj*, no es documenta al DCVB ni al DECat, però es troba en Escrig-Llombart (1887) i en Martí Gadea (1891) com a forma preferent. J. Mascarell (1961:81) diu que l'orenga rep els noms de *marduix* i *almardui*. En els remeis mèdics estudiats per P. Gispert-Saüch (1988:266), *muladui*.

barser: «brots de *barser*» per a la inflamació de gola (22).²⁶ La forma *barzer* ja figura en el receptari de Micer Johan, l'any 1466 (E. Moliné, 1914:436). Les formes *esbarzer* i *albarzer* són més recents. En valencià també existeix la variant metatitzada *braser*: «móres de *braser*» (*Un pillo y els chics educats en la casa de Beneficència... Tres coloquis*, València, 1846, p. 59), que recullen Escrig-Llombart (1887) i J. Martí Gadea (1891), però no el DCVB ni el DECat. El *Diccionari Aguiló* (I, 278) arreplega a Onda *braser*al 'lloc plantat d'esbarzers'.

borraches [*borratges*], per a inflamació del fetge (24). M. Agustí (1617:30): *borratges*, *borratga*, *borraga*. En l'*Index nominum...* *borratxes* (Arderiu, 1992:47). En els remeis mèdics editats per P. Gispert-Saüch (1988:263) es recomana el suc de les *borrajas* (o *burrajas*) per al mal de costat.

cama-rocha [*cama-roja*], per a opilació (12). Com diu P. Font i Quer (1981:860), les antigues farmacopees espanyoles incloïen un xarop amarg en el qual entrava l'arrel i les fulles de la cama-roja, que desobstruïa les opilacions del fetge, de la melsa i de totes les vísceres.²⁷

canella. Es posa en un micapà o emplastre per a l'opilació (12), per a la pigota (14) i per a la mare (16). En l'*Index nominum...* *canyella* (Arderiu, 1992:49). En el *Libre de*

(25) M. Rosanes (1864: 53) només recull *armela*, *armeler*, i Ll. Lamarca (1839:4) *armeler*; *armela* figura també en Eduard Escalante (*op. cit.*, I, p. 133). En el diccionari de Josep Pla conviuen *armella* i *armeler* amb *almela* i *almeler* (J. Martines, 1998:109, 113). *Armela* i *armeler* són les formes preferents d'Escrig-Llombart (1887), encara que també recullen *almela*, *almeler*. Per la seua part, J. Martí Gadea (1891) dóna com a formes preferents *almela*, *almeler*.

(26) Ja Dioscòrides deia que el suc de les móres «es útil para hacer gargarismos» (P. Font i Quer, 1981:316). Avui dia l'esbarzer continua utilitzant-se contra les inflamacions de la gola (P. Font i Quer, *ibid.*; A. Arazo, 1982:217) i en el tractament de les angines (J. L. Fresquet *et al.*, 1993:130).

(27) Ja Micer Johan en el seu receptari deia que la cama-roja «maravellosament fa pixar» (E. Moliné, 1914:411). Avui dia aquesta planta continua essent valorada per les seues propietats diürètiques i laxants (cf. M. Corachan, 1936:780; P. Font i Quer, 1981:860; J. L. Fresquet *et al.*, 1993:105).

les herbes de Macer es diu que la canella «desliga los umors de l'estómech, e conforta e cura lo fetge, e fa ben pixar, e a la fembra purga del flux de sanch» (Ll. Faraudo, 1555-56:47), i Miquel Agustí (1617:125) diu que l'*aygua de canyella* «és soberana contra todas las malalties fredas, principalment de las del ventrell, de la melsa, del fetge, del servell, de la mare, de nervis, per provocar lo mènstruo y la orina retinguda».

cardo santo: «aigua de *cardo santo*» (5), per a la tisi²⁸. Castellanisme, que es troba també en l'*Index nominum...* (Arderiu, 1992:48). En català *card sant* o *card beneït* (cf. DCVB, II, 1026).

claus, en un micapà, per a l'opilació (12). És el *clavell d'espècia* (*Caryophyllus aromaticus*), que amb aquest nom consta en l'*Index nominum...* (Arderiu, 1992:48).

clavells, per a fer un *enplastre* per a la mare (16). Els *clavells picats*, juntament amb altres ingredients, s'utilitzaven per a fer un *pegat* per a la ciàtica (25).

consolta, per a trencats (15).²⁹ Variant valenciana de *consolda*. És la forma que recullen Carles Ros (1764:70) i Ll. Lamarca (1839:14). La popularitat d'aquesta planta al segle XIX entre els valencians ve demostrada per la següent confessió de Filomena al seu enamorat Mariano, declarant-li que pel seu amor es troba tan pertorbada que «Ya no tinc *consolta*, / ni tinc pasionera, / ni tinc roses fines, / ni tinc mare selva. / ¡Si olvide les plantes / de la primavera, / posant en Mariano / amor qu. atormenta!» (A. Roig i Civera: *En la plasa de bous o un hora de cuarentena*, València, 1871, p. 17). En P. Gispert-Saüch (1988:265) figura el castellanisme *consuelda*.

corfes de taroncha [*taronja*] «ben seques y fetes polvos», per a cucs (21).

dàtil. En concret, els «*piñols de dàtils* de Berberia ben picats pasats per cedàs» (3) es creien útils per a l'*ardentor d'orina*. També s'utilitzaven per a preparar una beguda medicinal per al pit (8).³⁰ El dàtil consta en l'*Index nominum...* (Arderiu, 1988:50).

doncell (o **donsell**), és a dir, *donzell*. S'utilitza «picat» per a opilació (12). També s'usa per a fer un micapà per a la pigota (14); per a cucs (21), per a plagues a les cames (26); i en brots, juntament amb aiguardent, per a «debilitació de ventrell» (17). Algunes d'aquestes aplicacions del donzell ja les va esmentar Dioscòrides (P. Font i Quer, 1981:821), i es troben en fonts catalanes com el *Libre de les herbes* de Macer (Ll. Faraudo, 1555-56:10) i en els *Secrets d'agricultura* de Miquel Agustí (1617:30, 104).

encens. Per a fer un *enplastre* per a la mare (16). Cf. M. Corachan (1936:197).

erígolls: «Un grapat de rreals o raílz de *erígolls*», per a opilació (12). Possiblement es tracta del mot *aríjol*.³¹ La *g* per *j* podria ser una errada, o una pervivència de la vacil·lació antiga en la representació de la palatal africada. La *e* inicial podria estar justificada gràficament per la preposició *de* precedent, o bé tractar-se d'una variant fonètica. De fet, en l'*Index nominum...*, probablement d'autor nord-occidental, consta *erínjol* (Arderiu, 1992:51). La *ll* doble final deu tractar-se d'una mera grafia, com en «llavar-se *ells* ulls» (28) del nostre receptari. En català es recullen variants tant amb *n* epentètica com sense (cf. M. Corachan, 1936:43). Cavanilles en les seues *Observaciones* (17975-1797: II, 329) va recollir la forma *sarsaparrilla aríchols*. Encara dins terres

(28) Possiblement, es prendria contra la febra que acompanyava la malaltia (cf. P. Font i Quer, 1981:857).

(29) Dioscòrides ja indicava que les arrels de la *consolda* «aplicadas en forma de emplastro, sueldan las frescas heridas, y cocidas con la carne despedazada la juntan y reducen a unión» (P. Font i Quer, 1981:550).

(30) Dioscòrides ja s'ocupava extensament dels dàtils. Entre altres propietats medicinals, deia que s'aplicaven «contra las enfermedades de la vejiga» i que «son útiles a los que arrancan sangre del pecho» (P. Font i Quer, 1981:959). Actualment encara s'usen en medicina com a emol·lients, sobretot per a ablanir la tos quan és massa seca, i per a combatre els catarros de les vies respiratòries (P. Font i Quer, *ibid.*, p. 958).

(31) Segons P. Font i Quer (1981:908), el rizoma de l'*aríjol* s'usa encara com a diürètic en medicina casolana.

valencianes, J. Coromines (DECat, I, 388) enregistra [arídʒol] a Cervera del Maestrat i a Xaló i [aríʒol] a la Salzedella. També a Tàrbena i a la Vall d'Ebo: *arítjol* (V. Beltran, 1994:85). En els remeis mèdics editats per P. Gispert-Saüch (1988:263) *l'arrauel de aríjol* es fa servir «per dolor». D'altra banda, és de notar la cura de l'autor per recollir les dues variants d'arrel: *real* i *raïl*.

figues blanques, per a asma de pit (27). Miquel Agustín (1617:47) ja destacava que «la figa cuyta ab isop guareix la tos vella y los lleus». El poder pectoral i antitussigen de les figues ja era conegut per Dioscòrides (P. Font i Quer, 1981:123) i es troba igualment en altres textos mèdics catalans antics (cf. Ll. Faraudo, 1955-56:25; P. Gispert-Saüch, 1988:264). Avui dia encara s'estima en medicina popular (P. Font i Quer, 1981:122).

chínchols [gínjol], per al pit (8).³² En l'*Index nominum...* sota la variant *gínjole* (Arderiu, 1992:53).

herba de alfals, per a l'erisipela (7). Al segle XV es documenta també la variant *alfaç* (G. Avenoza, 1994:316). En valencià modern, producte d'una restricció semàntica, el mot *herba* s'utilitza amb el sentit d' 'alfals'. Amb aquest sentit es troba ja en Carles Ros (1764:93). Vegem-lo usat en un epigrama de Constantí Llombart: «Y el chic... / corregué de seca en meca / pienso buscant d'herba seca / per a el burro del seu mestre» (*Abelles y abellerols. Sent y un epigramas*, València, 1878, p. 24) i en un poemeta bilingüe d'*El Chorlit*, un dels noms que prengué *El Mole* l'any 1841: «Pintó un pintor a Minerva, / donan-li mel a un pollí, / y otró pintor li advertí / que en la mel faltaba *herva*» (13 de febrer de 1841, p. 297). Però en valencià meridional i alacantí encara hi ha mostres del nom compost: *herba analf*, *herba anfals*, *herba anfalfa*, *herbalfalfa*, *herba anfalfes* (cf. V. Beltran, 1994:90; J. C. Segura i Llopes, 1996:195). En el diccionari de Josep Pla i Costa: *erba de alfàs o alfals* (J. Martines, 1998:108). Segurament, el seu ús habitual amb *herba* provocà a la llarga l'el·lipsi del segon membre i afavorí la identificació de l'*herba* amb l'alfals.

herba sana, per a cucs (21). Miquel Agustí (1617:31) ja deia que les fulles de la menta, és a dir, de l'herba sana, «secas y posadas en pols y beguda ab vi blanch mata los cuchs dels xichs». Es documenta des del segle XV (E. Moliné, 1914:420; G. Avenoza, 1994:328).

hisopo, per a asma de pit (27). Castellanisme per *hisop*, que, en canvi, és la forma de l'*Index nominum...* (Arderiu, 1992:53) i d'O. Pou (1580:33); en Cavanilles: *isop officinal* (1795-1797: II, 332); en l'*Inventari o col·lectori de cirurgia* de Guy de Chauliac: *isop* (G. Avenoza, 1996a:31). L'hisop combinat amb les figues i ocasionalment amb la mel es considera des de l'Antiguitat un bon específic contra la tos i per al sistema respiratori en general (cf. Ll. Faraudo, 1955-56:25; Miquel Agustí, 1617:47; P. Gispert-Saüch, 1988:264; J. Mascarell, 1961:71; P. Font i Quer, 1981:123).

julivert, per a opilació (12). El julivert s'ha vingut usant des de l'Antiguitat amb caràcter diürètic i regulador i provocador de la menstruació (cf. M. Agustí, 1617:25; H.

(32) Andrés de Laguna en la seua edició de la *Maièria mèdica* de Dioscòrides (Anvers, 1555) ja deia que els gínjols (cast. *azufaijas*) «son pectorales» i «destilan al pecho». Actualment encara s'utilitza el gínjol en decocció com a expectorant (cf. M. Corachan, 1936: 298; P. Font i Quer, 1981:462).

Menhardt, 1930:255; P. Font i Quer, 1981:489-490; J. L. Fresquet *et al.*, 1993:135; J. Gil Barberà, E. Martí Mora, 1997:93).

llima, per al reuma (6).³³ És la forma valenciana i tortosina de *llimona*, documentada ja en Eiximenis (cf. DECat, V, 215; Ll. Alpera, 1968:142-145). En l'*Index nominum... llimons* (Arderiu, 1992:54), cosa que aniria d'acord amb la seua més que possible procedència nord-occidental.

llorer, per a dolor de cap (18). Les propietats antidoloroses del llorer, en forma de *vi de llorer* i d'*oli de llorer*, són també esmentades per Miquel Agustí (1617:104, 112). El llorer figura també en l'*Index nominum...* (Arderiu, 1992:54).

màstech, per a fer un enplastre per a la mare (16)³⁴. La variant *màstic* figura en el *Coloqui de la churra*, del segle XVIII (J. Martí, 1996:134). En l'*Index nominum... màstech* (Arderiu, 1992:55).

matafalua, per al pit (8), per a inflamació del fetge (24), per a dolor (33); amb la variant **matalafua**,³⁵ per a opilació (12).³⁶ La variant amb consonant velar *matafaluga*, es documenta, entre altres, en O. Pou (1580:33), M. Agustí (1617) i Cavanilles (1795-1797: II, 328). En el receptari de Micer Johan: *batafaluga* (E. Moliné, 1914:410).

mirra, per a fer un enplastre per a la mare (16). Consta en Macer (Ll. Faraudo, 1955-56:44), en Micer Johan (E. Moliné, 1914:416), en Lluís Alcanyís (1915:22), en Guy de Chauliac (G. Avenoza, 1996a:32) i en l'*Index nominum...* (Arderiu, 1992:55).

nous de ciprés «ben picades», per a plagues a les cames (26). L'ús mèdic de les *nous de xiprer* es troba en textos catalans dels segles XIV i XV (DCVB, VII, 793; H. Menhardt, 1930:255). Dioscòrides ja deia que les fulles de xiprer s'aplicaven contra les nafres y sanaven les ferides fresques (P. Font i Quer, 1981:81).

nous noscades, per a l'opilació (12) i per a la mare (16). Variant de *nou moscada*, amb dilació consonàntica de la nasal alveolar. En Arnau de Vilanova (M. Batllori, 1947:179) i en Miquel Agustí (1617:112) també *nou noscada*.

ordi bollit, per al pit (8), per a inflamació de gola (22); cuit, per a inflamació del fetge (24). Els beneficis de l'ordi per a la gola i per al pit ja eren coneguts en l'Antiguitat. Andrés de Laguna en els seus comentaris a Dioscòrides afegia que la tisana d'ordi refresca el fetge (P. Font i Quer, 1981:935-936).

palo santo, per a dolor (33). Del castellà *palo santo*, nom que hom donà al *Guayacum officinale* per la gran popularitat que obtingué en l'ús contra les malalties venèries (cf. DCECH, IV, 353-354). Es troba també en l'*Index nominum...* (Arderiu, 1992:52).

panses, per al pit (8); «sens gra», per a dolor (33). S'inclou en l'*Index nominum...* (Arderiu, 1992:56).

persaguera borda, per a cucs (21). És la planta coneguda com *presseguera borda* o *herba felera*, a la qual s'atribueixen propietats medicinals (cf. M. Corachan, 1936:325; DCVB, VI, 509, VIII, 860; *Diccionari Aguiló*, VI, 222). J. Coromines (DECat, VI, 798) no creu que les formes *perseguer* i *pérsec* que Josep Giner va recollir

(33) L. Mulet Pascual diu que l'oli essencial de la llima és revulsiu en pomades antireumàtiques (ap. J. L. Fresquet *et al.*, 1993:131).

(34) Dioscòrides ja parlava dels usos ginecològics del màstec: «Hállase en torno de sus ramillos una goma semejante a la almástiga, tan gruesa como una haba, la cual, molida con mirra y metida en un pañico dentro de la natura de la mujer, en cantidad y forma de una aceituna, provoca la sangre menstrea» (P. Font i Quer, 1981:868).

(35) El DCVB (VII, 296) recull aquesta variant en alacantí.

(36) Dioscòrides ja deia de l'anís que «facilita el anhelito, mitiga el dolor, provoca la orina, consume la hidropesía» (P. Font i Quer, 1981:495).

a Teulada siguen una conservació de la forma etimològica PERSICUM en aquest poble, amb el grup -RS- mantingut, sinó que explica la primera per la tendència vulgar a traslladar la *r* quan es troba en síl·laba pretònica i el nom del fruit (*pérsec*) per analogia al de l'arbre. En canvi, V. Beltran (1997:65), que recull *pérsec* i *perseguer* a altres localitats de la Marina Alta (Benissa, Xaló), creu que vénen directament del llatí PERSICUM. En realitat, la metàtesi de la vibrant *r* és prou corrent en català. En l'estructura consonant + *r* + vocal, que és el cas que ens ocupa, tenim, per exemple: *predicar* > *pedricar* (J. Colomina, 1991:34), *Gabriel* > *Garbiel* (*ibidem*), *gregal* > *gargal* (*ibid.*), *Gregoriet* > *Gargoriet* (J. Martí, 1997:90), *cridar* > *quirdar* (E. Escalante, *op. cit.*, II, p. 35), *catedràtica* > *caterdàtica* (*ibid.*, p. 262).³⁷

En català la forma *préssec* de PERSICUM, fruit de la transposició de la vibrant en llatí vulgar, és l'única que consta en documentació medieval en els nostres diccionaris etimològics i històrics (DECat; DCVB, VIII, 859; *Diccionari Aguiló*). En altres llengües romàniques, però, també es troben formes amb el grup -RS-. Així, sembla que no hi ha hagut transposició de la -R- en alguns parlars occitans, on formes com *persega* o *persegue* apareixen en fonts medievals (DECat) i perviuen encara actualment, juntament amb *pérsec* 'pêche', *persego*, *perseguier* 'pêcher', *persequiera* 'pêche; lieu planté de pêchers' (L. Alibert, 1988; L. Piat, 1989:683). En castellà, al costat de la variant metatètica *prisco*, es documenta el cultisme *pérsico*, amb la variant *pérsigo* (DCECH, IV, 654). En italià són antics i ara dialectals *pèrsica* 'pèsc'a' i *pèrsico* 'pèsc'o' (*Dizionario Garzanti*, 1973:1246; C. Battisti, G. Alessio, 1975:2865).

piñons [*pinyons*], en un específic contra la tisi (5).

plantache [*plantatge*], per a inflamació de gola (22) i per al flux de sang pel nas (11). Des de l'Antiguitat, el plantatge es considera útil per a les hemorràgies, especialment les nasals (cf. J. Mascarell, 1961:86; P. Font i Quer, 1981:725; J. Gil Barberà, E. Martí Mora, 1997:89) i com a tal consta en el *Libre de les herbes* de Macer (Ll. Faraudo, 1955-56:12) i en Miquel Agustí (1617:32). S'empra també en les inflamacions de gola i cavitat bucal (cf. J. Mascarell, *ibid.*; M. Corachan, 1936:590; Ll. Faraudo, *ibid.*; P. Font i Quer, 1981:724-725; J. L. Fresquet *et al.*, 1993:127). El boticari Quintín recomana «*plantache* y cua de caball» per a Tónica, que, segons son pare, «tota la semana està rabiant de la boca» (E. Escalante, *op. cit.*, III, p. 16). En l'*Index nominum...*, *plantatge* (Arderiu, 1992:57); en un document manuscrit del segle XV *plantagna* (G. Avenoza, 1994:333).

prunes d'escaldar, per al pit (8), per a dolor (33). El DCVB (VIII, 949) recull *pruna d'escaldar*, però sense documentació.

regalísia (1), **regalícia** (8) [*regalíssia*]. Per a l'apoplexia, i per al pit. Des de l'Antiguitat s'ha utilitzat com a pectoral (cf. M. Corachan, 1936:648; P. Font i Quer, 1981:378-379; J. L. Fresquet *et al.*, 1993:121). Figura en receptaris medievals (E. Moliné, 1914:323, 410; H. Menhardt, 1930:267; G. Avenoza, 1994:334) i en l'*Index nominum...* (Arderiu, 1992:54).

(37) Cf. D. Recasens (1991:332).

romero, per a plagues a les cames (26).³⁸ La forma *romero* es documenta ja en Eiximenis, així com en el receptari de Micer Johan (DECat, VII, 424-427; Ll. Alpera, 1968:191-192; E. Moliné, 1914:323), per la qual cosa J. Coromines (DECat) la creu un mossarabisme, i no un castellanisme. En valencià conviu amb *romer*, que es troba també en el dialecte nord-occidental.³⁹

roses. En concret, *polvos de roses*, per a dolor de costat (4). Les *roses seques* s'utilitzaven, amb altres ingredients, per a fer un micapà per a la pigota (14) i per a plagues a les cames (26). Les *roses veres* s'usaven també per a la inflamació de gola (22) i per a fer un micapà per a cucs (21).⁴⁰ Les propietats terapèutiques de les roses són conegudes des d'antic. Entre les «moltes virtuts que elles an», Floridus Macer cita l'*holi rossat*, «qui profita a moltes malalties», com ara «purga e cura les plagues e aporta carns noves» (Ll. Faraudo, 1955-56:24).⁴¹ Micer Johan descriu la preparació de l'*exarop rosat* (E. Moliné, 1914:413) i Miquel Agustí (1617) de l'*oli rosat* (p. 113-114), de l'*aygua de roses*, *aygua rosada* o *aygua-ros* (ps. 125, 128) i del *vi de roses*, «lo qual vi és molt bo per la debilitat del ventrell y per la dolor de costat» (p. 104).⁴²

ruda. Per a l'opilació (12), per a plagues a les cames (26), per a asma de pit (27), per a molls d'ulls (28). La ruda ha gaudit sempre d'un gran prestigi guaridor, segurament exagerat (cf. J. Mascarell, 1961:94; P. Font i Quer, 1981:427-429; J. Gil Barberà, E. Martí Mora, 1997:95). L'ús de la ruda en afeccions respiratòries, oftalmològiques i en plagues es troba ja en Macer (Ll. Faraudo, 1955-56:13). En la farmacologia catalana de Klagenfurt s'utilitza per «aclarir la vista» (H. Menhardt, 1930:260) i en el receptari de Micer Johan «per a guarir *mal de ulls*» (E. Moliné, 1914:416). M. Agustí (1617:31) també ressalta la seua excel·lència «per lo *mal dels ulls*».

sàlvia. Els «brots de sàlvia» es consideren útils per a curar l'apoplexia (1). Per a l'opilació es posava a la melsa (12). La sàlvia també s'usava per a les plagues a les cames (26). Es tracta d'aplicacions ben antigues (cf. M. Corachan, 1936:664; Ll. Faraudo, 1955-56:18; P. Font i Quer, 1981:677-680; J. Pellicer, 1987:74).

sanc [*sang*] **de dragó**. En un *enplastre* per a la mare (16). És el suc resinós que s'extrau del tronc de la planta anomenada *dragó* i dels fruits de certes palmeres (DCVB, IX, 725).⁴³ La *sanch de dragó* consta en la farmacologia catalana de Klagenfurt, del segle XIV (H. Menhardt, 1930:252, 253, 256, 267) i en el receptari de Micer Johan (E. Moliné, 1914:321, 334).

senet «en fulla», per a dolor (33).

tormentila [*tormentil-la*]. Amb les *arrails* s'elaborava una beguda per a *pujos* (19).⁴⁴ Figura en el *Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència* de Lluís Alcanyís (1915:24). En el *Patit tractat sobre lo regiment en temps de hepidèmie*, del segle XV, *turmentille* (J. Veny, 1993:218).

zarzaparrilla, per a dolor (33). Castellanisme. En català hi ha també l'adaptació *sarsaparrella*, però la forma genuïna és *arítja* o *arítjol* (cf. DCVB, IX, 763; DECat, VII, 705).

2) Productes elaborats o transformats d'origen vegetal.

(38) El romaní continua utilitzant-se com a vulnerari (P. Font i Quer, 1981:652; J. L. Fresquet *et al.*, 1993:116). Ja Arnau de Vilanova va donar la recepta d'un unguent a base de romer «muy precioso para todos los males y llagas que sean en los cuerpos de los hombres» (P. Font i Quer, 1981:653).

(39) *Romer* és la forma que consta en l'*Indexnominum...* (Arderiu, 1992:57), com una prova més del seu origen nord-occidental.

(40) És creença popular que el fruit de la gavarrera, molt ric en vitamina C, serveix per repel·lir el cuc solitari (P. Font i Quer, 1981:331-332).

(41) En la farmacologia de Klagenfurt també es diu que amb *oli rosat* es prepara un «engüent groch» i un «engüent blanch» molt bons per a «curar tota plaga» (H. Menhardt, 1930:259, 260). Sobre l'*ungüent groc* vegeu també G. Avenozza (1996:793).

(42) Sobre l'*aigua-ros* i l'*oli rosat*, vegeu també en el següent apartat (núm. 2).

(43) Joan Texidor i Cos en la seua *Flora farmacèutica de España y Portugal* (Barcelona, 1871) deia que aquesta planta «se usa como emoliente aplicándola en cataplasmas sobre los tumores» (ap. P. Font i Quer, 1981:608).

(44) Ja a l'Edat Mitjana era coneguda la seua virtut anti-diarreica (P. Font i Quer, 1981:318).

agràs, per a opilació (12). Nom aplicat tant al raïm aspre o verd com al suc aspre extret de raïms verds (cf. A. Grieria, 1966-70:I, 87-98; *Diccionari Aguiló*, I, 44; O. Pou, 1580:40; DCVB, I, 300; M. Corachan, 1936:16). El DCVB l'enregistra també antigament amb el sentit de 'suc aspre de qualsevol fruit', que documenta en Arnau de Vilanova: «Lo millor *agràs* és aquell qui és fet de magranes». Els usos medicinals de l'*agràs* eren ben coneguts a l'Edat Mitjana.

aiguardent, per a debilitació de ventrell (17). Hom atribuïa a algunes begudes alcohòliques, cas sobretot de l'aiguardent i del vi,⁴⁵ propietats terapèutiques, i com a tals figuraven en els receptaris i tractats mèdics.⁴⁶ Per exemple, en el *Llibre dels secrets de agricultura* (1617:126) es diu que «les virtuts de la *ayguardent* són infinides», i entre les receptes de Micer Johan, se'n dona una «per a fer *ayguardent* retificada» per a usos medicinals (E. Moliné, 1914:429).

aigua-ros, contra la tisi (5). S'elaborava amb roses i aigua.

alquitrà, en un *ungüent* per a foc del fetge (32).

oli d'almeles dolces, per a la sordesa (10). L'oli es troba sovint en les preparacions medicinals antigues. Hi havia moltes classes d'olis amb aplicacions terapèutiques. G. Avenoza (1996:785-790) en cita diversos procedents de textos mèdics medievals, entre ells *l'oli d'ametles dolces*, *l'oli rosat* o *l'oli de lombrius*.

oli rosat, per a *reumàtic* (6).

oli de tàperes, per al fetge i melsa (13).⁴⁷ M. Agustí (1617:114) es refereix a l'oli de *flor de tàparas* o *de fulles y brots de tàparas*.

pa: Es posarà al melic «una tostada de *pa* mullada en vi ab claus y canella y nous noscades» per a opilació (12). *Pa de rey* «torrat y picat» per a fer un micapà per a la pigota (14).⁴⁸ El *pa rallat*, juntament amb altres ingredients vegetals, s'utilitzava per a fer un micapà «per a cucs» (21).

pregunta negra, pregunta grega, per a la mare (16). La *pregunta negra* s'usava també per a la ciàtica (25). P. Gispert-Saüch (1988:264): *pega negra* i *pega grega*.

segó, per a plagues a les cames (26); per a foc del fetge, posat damunt d'un *ungüent* a base de quitrà i ous (32); «4 grapats de *segó* ben picat y posat 24 hores a remulla», per a la tisi (5).

sucre. S'utilitzava com a condiment en alguns preparats: Per a la tisi (5), per al pit (8), per al dolor (33), per a debilitació de ventrell (17), per a *pujos* (19).

trementina de bet, per a estirar els nervis (31).⁴⁹ *Bet* és una variant apocopada d'*avet*. El DCVB (II, 463) documenta *trementina de bet* en el *Llibre de conexenses de spícies e de drogues e de ajustaments de pessos, canes e masses de diverses terres*, de l'any 1455. En el receptari de Micer Johan *trementina de vet*, per a la mare (E. Moliné, 1914:321). En la farmacologia de Klagenfurt: *trementina de avet* (H. Menhardt, 1930:264), usada en un *engüent* per a «sanar tota plaga». En l'*Index nominum...* l'*avet* figura com a producte utilitzat en farmacologia (Arderiu, 1992:45).

(45) També el *ponx*, mot que penetrà en català al segle XIX, es considerava «bueno para sudar en las enfermedades catarrales», i, per tant, s'introdueix en el nostre receptari.

(46) La fama sanativa del vi, i del tabac, va arribar a la literatura popular. Així, Josep Blasi va escriure, al segle XVIII, una *Disputa que tingueren dos metges de gran fama, anomenats Libori Sumach y Baldiri Galet, la qual consistí en buscar si lo vi és de més profit per lo home que'l tabaco. Explican-se las virtuts y propietats de un y altre, ab lo demás que veurà lo curios lector* (ap. J. Escobedo, 1992:437-453).

(47) Andrés de Laguna ja destacava que les tàperes «desopilán el hígado y bazo» (P. Font i Quer, 1981:251). Actualment, continuen utilitzant-se en les malalties hepàtiques (A. Arazo, 1982:115).

(48) El pa de rei, que es feia de farina blanca, era considerat de gran qualitat (cf. Ll. Millo, 1998:16).

(49) Segons P. Font i Quer (1981:89), la *trementina d'avet* va gaudir fins no fa gaire de gran popularitat. S'utilitzava per confeccionar nombrosos emplastres i unguents.

vi: *vi bo* per a la tinya (2), per a cucs (21); *vi blanc*, mesclat amb pinyols de dàtils picats, per a ardentor d'orina (3). *Vi blanc eixut* per a molls d'ulls (28). També s'utilitzava el vi per a opilació, mesclat amb altres ingredients (12); per a fer un micapà per a la pigota (14). En *bon vi* es bullien una sèrie d'herbes per a preparar un emplastre per a plagues a les cames (26). En «micha quarta de vi» es bullen els ingredients per preparar un específic per a l'asma de pit (27).

vinagre: per a *cúrios* (29); *vinagre ben fort*, per a la tinya (2);⁵⁰ *vinagre rosat*, mesclat amb «almeles picades», per al dolor de costat (4); *vinagre bo, fort*, mesclat amb *bol armini*, per a flux de sang per baix (9) i per la boca (10). Un dels variats usos terapèutics del vinagre era utilitzar-lo, juntament amb l'aigua, per a rentar-se *la mare* (16). El vinagre i el *vinagre distillat* consten en l'*Index nominum...* (Arderiu, 1992:45).

3) Productes d'origen animal.

baña de cerbo [*banya de cervo*]. Usada en una beguda per curar els *pujos* (19). En principi, es podria pensar en la planta d'aquest nom (*plantago coronopus L.*), diürètica, emprada contra el mal de pedra (DCVB, II, 270), però sembla que no es coneix al País Valencià (DCVB). Ens inclinem per la protuberància d'origen animal, la qual ja surt com a remei en el *Regiment* de Lluís Alcanyís: «Preneu lavor de verdolagues, os de *banya de cervo* cremada» (1915:24).⁵¹ A més, un altre dels ingredients de la recepta núm. 19 és també de procedència animal: *raedures de marfil*,⁵² i en el vocabulari d'equivalències del mateix ms. 6735 s'inclou, com ja hem vist, l'«espíritu de cuerno de ciervo».

caldo de moltó i gallina (5).

sera [*cera*] **nova**, per a estirar els nervis (31).

cotonets de algàlia en les orelles, per a la sordesa (20). L'algàlia, a més del seu ús en perfumeria, antigament es feia servir també en medicina (cf. M. Corachan, 1936:21; E. Moliné, 1914:322).

fenta de cabra, mesclada amb el vinagre, per a *cúrios* (29).⁵³

greix de gallina, per a estirar els nervis (31).

manteca de baca, per a estirar els nervis (31).

mel Mesclada amb la sàlvia i la regalíssia, es considerava un remei per a l'apoplexia (1). Utilitzada també contra l'asma de pit (27).⁵⁴

melcolat, per a la inflamació de gola (22). Era una espècie de xarop fet a base de mel. El mot consta en els diccionaris valencians d'Escrig-Llombart (1887), també amb la variant dissimilada *mercolat*, i de Martí Gadea (1891), d'on ho prengué el DCVB (VII, 328). En el *Coloqui de la churra*, del segle XVIII, el melcolat s'administrava a un nadó per a enconar-lo: «Prevín una cullereta / en *melcolat*. Y quant beches / que plora el moñicotet, / encona'l» (J. Martí, 1996:134-135).⁵⁵ S'utilitzava també com a aliment per part dels adults: Don Chil desdejuna xocolate i un *got de mercolat* o de llet.⁵⁶ Llorenç compara un vi amb un *mercolat*, suposem que per la seua dolçor (E. Escalante, *op. cit.*, I, p. 492). El mot *melcolat* consta també en una recepta de Bertomeu Blasco i Siurana (V. J. Escartí, 1992:25).

(50) En el receptari de Micer Johan també es fa servir el *vi agre blanch* en un *engüent* «per a guarir tiya» (E. Moliné, 1914:409). En la farmacologia de Klagenfurt el vinagre blanc s'utilitza contra una altra malaltia cutània, la ronya (H. Menhardt, 1930:264).

(51) M. Corachan (1936:71) diu que la banya de cérvol en pols s'emprava com a antiàcid al segle XVIII.

(52) Confirma el caràcter sanatiu de la banya del cérvol el fet que a les cases importants solien tenir-ne una, la qual es creia que servia per guarir del verí de les picades d'aranyes, paparres i escorpins (A. Grieria, 1931:II, 52).

(53) És característica de la medicina antiga, continuada en la medicina popular pràcticament fins als nostres dies, la virtut terapèutica atribuïda a les matèries excrementícies, sobretot d'origen animal (cf. Moll, 1982:326). En la seua pintura satírica del *potinguero* Ricard Cester diu que, segons aquest tipus, que «per tot troba remey», «per a «la irritació / del feche, afeccions del lleu, / mals ensòmits y cremaes» el remei més eficaç són els «boñigos de caball blanc, / ben sofrehidets en greix / ransi (...), / fregan-se en el oli aquell / ben fort la part dolorosa» (*Tipos d'auca*, p. 55). En la mateixa obra la *curandera* que descriu Lluís Cebrian recomana «pals mals grans fenta de vaca» (*ibid.*, p. 180).

(54) En la farmacologia catalana de Klagenfurt es recomana un *beuratge* en el qual intervé la mel per a «cavall qui aja gran tos o vorm» (H. Menhardt, 1930:259).

moll de bou, per a estirar els nervis (31).

oli de cucs i oli de raboza, per a estirar els nervis (31). M. Agustí (1617:114) descriu la preparació de l'*oli de guilla* i *de cuchs*, i en destaca la utilitat per *confortar los nervis*. En les *Receptes* de Mestre Miquel *oly de lonbricorum*, que G. Avenoza (1996:781, 789) interpreta *oli de lombrius*.

oli de sigales, per a la sordesa (20).

ous, juntament amb el quitrà, en un *ungüent* per a «foc del feche» (32).

raedures de marfil, per a *pujos* (19).

sachí [*sagí*]: *salat*, per a la tinya (2);⁵⁷ «sachí que y a en les barres del cerdo» mascle, per a *garrotillo* (34).

sorigot, per a la tisi (5). És la forma valenciana i tortosina del mot. Josep Pla i Costa en el seu diccionari arreplega *soligot* (J. Martines, 1998:220), variant que consta també, junt amb la preferent *sorigot*, en els diccionaris d'Escrig-Llombart (1887) i de Martí Gadea (1891). Per les altres variants, vegeu el DECat (X, 505-511).

4) Productes d'origen mineral o químic.

A més de l'*aigua*, que figura com a component en diverses receptes, tenim:

alum en pedra (26), per a plagues a les cames. Segurament és el mateix element que l'*alum en roca* o *de roqua* 'alum fus en la seva aigua de cristal·lització i deixat refredar', documentat al segle XV (DCVB, I, 563; E. Moliné, 1914:335), o *allum roquenç* de l'*Inventari o col·lectari de cirurgia* de Guy de Chauliac (G. Avenoza, 1996a:27). En l'*Index nominum...: alum de roca, alum de ploma* (Arderiu, 1988:46) i en el diccionari de Josep Pla *pedra alum* (J. Martines, 1998:109).

bol armini. Utilitzat per a preparar un *ingüentet* «per a flux de sanc per baix» (9) i per la boca (10). El *bol d'Armènia* és una argila ferruginosa vermellosa procedent d'Orient, usada antigament en medicina (DCVB, II, 555; M. Corachan, 1936:80). El DCVB recull les variants *bol armeni*, *bol ermini*, *boli armini*, *bolo armini*. El *bolús armini* consta en l'*Index nominum...* (Arderiu, 1992:47). En el *Patit tractat sobre lo regiment en temps de hepidèmie* es documenta la forma simple *bolo* i la llatinitzada *boli armini* (J. Veny, 1993:214). En el receptari de Micer Johan: *boli ermini* (E. Moliné, 1914:424).

neu. Es posava a un xarop per a *pujos* (19).

Amb tots els productes citats s'elaboraven *bàlsems* (6), *enplastres* (16, 26),⁵⁸ *micapans* (6, 14, 21), *pegats* (25), *ungüents* (2, 32) o *ingüents* (9)⁵⁹ i *untures* (14), d'efectes medicinals, que s'aplicaven externament al pacient. A més, estaven els remeis d'ús intern.

També es parla d'uns *polvos de estréner*, utilitzats en un *enplastre* per a la mare (16), encara que no s'especifica la composició d'aquests *polvos*. És curiosa la referència al *paper blanc*, per al flux de sang pel nas: «pendrà un tros de *paper blanc* y lo mastegarà en la boca» (11), i a un *drapet bañat darrere la orella*, també per als «fluxos de sang per los nasos» (23), remei encara usat popularment avui dia. Per a *cúrios* s'aplicava una *faixadura* (29).

(55) Eduard Escalante explicava que *enconar* «és dar-li a la criatura / la primer cullerà / de aigua en sucre o eixarop» (*Tipos d'auca*, p. 211).

(56) Eduard Escalante: *Milacre titulat la vanitat castigada*, València, 1855, p. 13.

(57) En la farmacologia de Klagenfurt consta un *engüent* «per a ronya de persones» un dels ingredients del qual és el *sagí de porch* (H. Menhardt, 1930:264).

(58) Per a diferents tipus d'enplastres en català medieval, vegeu G. Avenoza (1996: 794-798).

(59) G. Avenoza (1996: 790-794) recull diverses classes d'ungüents procedents de textos mèdics catalans medievals.

Els preparats terapèutics es podien *beure* (5), *gargarisar* (22), *mastegar* (11), *pendre* (5), *untar-se* (2, 6, 9), o *rentar* (2) amb ells la part afectada. Prèviament, segons el cas, s'havien de *bullir* (1), amb la variant *bullir* (8), *colar* (1, 8, 12, 33), *coure* (5) o *fer una decocció* (1), *deixar reposar* (5), *eixetar* (5) o *eixatar* (10), *exprimir* (5), *fer pols* (18), *fer tallades* (5), *fondre* (2), *llabar* (32), *menechar* (2) i *remenechar* (32), *mesclar* (1, 5), *moldre* (9), *mullar* (12), *passar per cedàs* (3), *picar* (4, 5, 9), *posar a remulla* (5), *posar al caliu* (6), *rascar* (32) i *torrar* (18).

Per tal d'elaborar, manipular o aplicar els medicaments es podia usar un *cedàs* (3), un *drapet de llens* (28), unes *escudelles* (1), amb la variant castellanitzant *escudilles* (33), una *espàtula* (32), una *redoma* (17), unes *tisores* (2) o un *tros de aluda* (16, 25).

A l'hora de mesurar la quantitat dels productes, s'empraven els següents termes: *adarme* (10), *brot* (17, 28), *cullerada* (1), *dinés* (4, 16), *dotzena* (27, 33), *escudella* (8, 27), *grapat* (5), *lliura* (17, 32), *manoll* (24, 27), *onça* (i *onza*) (5, 16, 22), *quarta* (27), *raïl* (12). Altres mesures menys precises són *un tros de* (1, 11) i *un poc de* (12, 21). Per a quantificar els pinyols de dàtils es recorre com a objecte de mesura a una moneda ben coneguda: «tants com caben en *un chabo de a dos*» (3).

El text ens proporciona també mots referents a l'anatomia humana: *boca del ventre* (14),⁶⁰ *comes* (26), *cap* (2), *feche* (12, 13), *gola* (22), *hillades* (9), *mare* (16), *melic* (12), *melsa* (12, 13), *nas* (11), *nasos* (23), *nervis* (31), *orella* (20, 23), *pit* (8, 27), *riñons* (9), *ulls* (28), *ventrell* (17, 21).

Trobem, doncs, juntament amb cultismes (*ciàtica*, 25, *erisipela*, 7, *opilació*, 12), noms populars on avui la medicina utilitza més aviat cultismes: *fluix de sanc* (9, 10, 11) 'hemorràgia', *mare* (16) 'matriu', *trencats* (15) 'herniats'.

D'altra banda, hi ha mots, accepcions o variants no documentades al DCVB ni al DECat.: *almoradui* (20), *cúrios* (29) 'cuiros', que designa una malaltia no identificada; *persaguera* (21) 'presseguera'. D'altres que avancen la documentació respecte a aquests diccionaris: *arraïl* (19), *desfiles* (20) 'fils de tela amb aplicacions medicinals', *melcolat* (22), *redoma* (17); i fins i tot alguns mots no registrats als diccionaris: *foc del fetge*, *capurrull*: «Una llima. Se li lleva el *capurrull*» (6). Deu referir-se a la part cònica o punteguda de la llima. A Dénia *caparulla* 'el cim culminant d'una muntanya', dit també *caparrulla*. A Eivissa *caparulla* 'caputxa' (DECat, II, 527). A Tàrbena i Sanet *caperull* 'vèrtex, caramull' (DCVB, II, 968; J. Colomina, 1991:142). També a Ripoll *caperull* 'la capulla de la capa cendrosa que duen els pastors' (DCVB). A Carlet *caporulló* 'el barret del munt de garbes' (A. Griera, 1966-70:III, 196). Segurament es tracta de derivats de *capa*. Amb una terminació diferent tenim *caporrutx* (-*utxo*), *caporrutxa* (DCVB, II, 982; J. Colomina, 1991:142-142) i *caporrutxó* a Llúria (DCVB).⁶¹

La variant *ingüent* (9) 'ungüent' no consta tampoc en el DCVB ni en el DECat, que sí que recullen l'antic i avui dialectal *engüent*, i no l'hem trobada en Lamarca (1839), en Escrig-Llombart (1887) ni en Martí Gadea (1891), però ens resulta ben familiar en el valencià actual, i es documenta en els sainets i col·loquis del segle XIX: «el *ingüent*

(60) DCVB (II, 534): *boca del ventrell* o *de l'estómac* 'la part central de l'epigàstri'. Escrig-Llombart (1887) i J. Martí Gadea (1891): *boca del ventre* 'boca del estómag; parte central de la región epigástrica'.

(61) Pròxims, tant pel sentit com per la forma, són els mots procedents del llatí CUCULLUS, CUCULLA, que també designen una caputxa i s'apliquen secundàriament a objectes dins del concepte general de 'capdamunt', 'allò que hi ha dalt de tot d'alguna cosa'. Provenints d'aquest ètim i amb intercalació d'una síl·laba addicional amb *r* interna tenim les formes *cucurull* i *cucurulla*. En composició amb *cap* i metàtesi es formà el mot mallorquí *capcurucull* 'cimal' (DECat, II, 808-809).

(62) DECat (VII, 185): «sembla ser castellanisme»; DCVB (IX, 256): «probablement castellanisme».

(63) Cf. «Del vell, el consell», «Si vols pendre bon consell, que siga d'un vell» (J. Martí Gadea, 1891 a:433, 459).

(64) Notem l'estreta relació dels humans amb la medicina. Sense importar la seua imperícia, és una matèria sobre la qual tothom se sent capacitat per opinar.

(65) Encara que, segons la saviesa popular, no convé abusar de la ingesta de figues («De figues flors i bolets / menja'n poquets», A. Griera, 1966-70:VII, 124), aquestes, ben arrelades en la dieta mediterrània, formen part de la cultura mèdica popular i tradicional. En un altre col·loqui valencià de l'època el fals capellà Batiste Tarugo «per a tindre bona veu» i poder eixir airós de la missa que havia d'oficiar es va desdejunar «en quatre lliures de figues», perquè «aquell que.s prepara en figues / té una veu com un mardà» (J. Martí, 1996:339, 341). Per tant, s'atribueix a les figues la propietat de tonificar o afermar la veu. En relació amb les vies respiratòries, recordem que en una de les receptes del ms. 6735 de la Biblioteca Serrano Morales (la núm. 27) es recomana un específic per a asma de pit a base d'*hisopo*, *ruda* i «dos dotzenes de figues blanques», i en un dels remeis mèdics de finals del XVIII o principis del XIX estudiats i editats per P. Gispert-Saüch (1988:264) es declara que les «figas cuitas ab hisop cura la tos».

(66) *tutia* 'òxid de zinc'.

(67) *empastre*, variant d'*emplastre*. Es documenta des

de canonet» (E. Escalante, *op. cit.*, II, p. 178), *doña Ingüent* (Joaquim Balader: *Més fa el que vol que.l que pot*, València, 1871), i en augmentatiu: *ingüentots* (*Coloqui nou en el que es referix el chasco que li va pasar a un llaurador molt famolenc de l'horta de Rusafa en casa de un llibreter del carrer de la Mar de la ciutat de València*, València, p. 4). Possiblement es deu a una atracció analògica al grup dels mots amb el prefix *in-*. En castellà antic *ingüente*; *inguentu* en asturià (DCECH, V, 715). La variant *ingüento* es troba en els parlars castellans del País Valencià: Sot de Ferrer, Villar de l'Arquebisbe, Oriola, Requena-Utiel (A. Briz, 1991:131; I. Rios, 1989:149); així com a la localitat aragonesa de Graus (R. Andolz, 1977:160) i en lleonès: *ingüento* 'pomada antiga más o menos casera' (E. Miguélez, 1993:419).

La procedència del text explica mots o variants afavorides pel valencià: *almeles* (4), *almel-lat* (5), *almoraduix* (20), *arraül* (19), *consolta* (15), *llima* (6), *micapà* (6), *rabosa* [*rabosa*] (31), *romero* (26), *sorigot* (5). I no falten tampoc els castellanismes, que són més o menys els habituals a l'època: *adarme* (10) 'adaram', *caldo* (5), *cardo santo* (5), *cerdo* (34), *costra* (2) 'crosta', *después* (5), *hasta que* (1) 'fins que', *hisopo* (27), *marfil* (19), *palo santo* (33), *pujos* (19), *rato* (11), *redoma* (17),⁶² *tabaco* (18), *tavaco* (11), *chabo* [*xavo*] (3), *zarzaparrilla* (33).

4. Un altre vessant de la medicina, més pròpiament popular, és el que es troba de tant en tant en la literatura de canya i cordell, en els sainets, en la premsa satírica, en els refranys i adagis o en altres escrits de caràcter popular. La medicina i la salut, com a part integrant de la vida mateixa, sempre ha interessat molt directament el poble. Per això el saber popular ha creat, arrelat i transmés per via oral tota una sèrie de prevencions, de remeis i de creences relacionades amb la sanació, que han passat a formar part de la seua cosmovisió.

Normalment, en aquesta matèria, com en altres, la major saviesa s'atribueix a l'experiència, que sol anar associada a la vellesa.⁶³ I, efectivament, d'això es troben algunes mostres en els col·loquis. A una núvia que anava a casar-se, li entraren de sobte «unes *torbes de cap*, / que la tingueren per morta. / Es quedà en los ulls en blanc». Les veïnes que havien acudit a veure la núvia totes volien opinar sobre la seua indisposició: «no feren falta dotors, / perquè bé n'i agué sobrants... / La una si era flato, / l'atra si serà el chipó / que li ve masa apretat».⁶⁴ En això, «saltà una *brivona vella*: «Ningú se té que asustar. / Busqueu-me una *figa blanca*, / que yo sé que és mol probat, / y, aferraeta al melic, / voran com li pasarà»». I, en efecte, «en la figa li pasà» (J. Martí, 1997:356).⁶⁵

Un altre personatge de col·loqui, el Roig, patia *terciana*, i el va curar la seua àvia, que «sab més que el oli de tenda», amb un *micapà*: «Ella me li va arreglar: / un *micapà* de granotes, / oli, mel, pregunta y sal, / en uns polvets de *qui tollis* o *tutia*⁶⁶. Y aplicant / el *empastre*⁶⁷ en lo melic, / féu un milacre tan gran / que li donà la salut / quant ya estava desauciat» (*Coloqui graciós que tingueren Vadoro el Cert de Paterna, Sento el Roig y Badoc el Guapo de Benimàmet, rahonant de la terciana del Roig, y luego de les festes que es van a fer en València, a la vinguda dels reys*, València, en la empremta del Diari,

s. a.). I encara un exemple més de la sapiència guaridora dels vells, en aquest cas en el camp de la veterinària i amb notes escatològiques, és «la medicina» que «un *ahuelet bell* / va ordenar» perquè un rosí llancés pel darrera un corb que se li havia posat dins del cos: «aplicar-li orins de burra / als nasos» (J. Martí, 1997:361).

Un dels àmbits més rics en l'aplicació de la medicina popular i màgica és l'embaràs, el part i la cura dels nadons. Ací es creu que la major perícia correspon a les dones. Com diu «un pepo del Pla de Quart» en el *Coloqui nou dels serenos*, «les dones que s'heu arreglen, / que elles saben de prenyats» (J. Martí, 1996:294).⁶⁸ Popularment es creu que determinats senyals físics indiquen si una dona «s'encontra *preñada*». Com ara, si *escopiña redó*,⁶⁹ si té «a totes hores / unes *ganes de llansar*»⁷⁰ (*El fadrí*, Biblioteca «Serrano Morales», ms. 7116, ps. 101-102), si té *ulleres* (*Coloqui de lo que pasa en les nòvies*, 1851:5), *cansament*, *dolors de cap*, *chemecs*, *mal gust en la boca* o *poques ganes de menchar* (J. Martí Gadea, 1891a:379-380). També hi ha indicis que suposadament indiquen el sexe del fetus. Així, és senyal de *chicot* quan a la dona *la pancha li fa punta*, i més encara si *té molts costats* (E. Escalante, *Tipos d'auca*, València, 1878, p. 208), bé que Escalante ironitza sobre aquestes creences.

Si, en efecte, es confirmava el nou estat, no podien faltar les indisposicions i queixes de la dona durant l'embaràs i el puerperi o *parteratge* (J. Martí, 1996:347; 1997:283; Escobedo, 1992:1094 ss): els *desfisis*, les *manies*, els *antoixos*⁷¹ (J. Martí, 1997:281), *desigs* (Segura, 1981:23; Escobedo, 1992:1098) o *desitjos* (*El fadrí*, p. 104), els *gemechs* (id.), les *basques* (Escobedo, 1992:1205), els *ascos* (Escobedo, 1992:1098). Alguns col·loquis assenyalen que quan la dona *es fa prenyada* (C. Ros: *Romans y coloqui nou per a riure...*, ap. Torres Navarrete, 159; C. Ros: *Rahonament y coloqui nou hon se reciten les fatigues...*, 3; Martí, 1997:281),⁷² *serà prenyada* (Escobedo, 1992:1098) o *està preñada* (*Coloqui nou de lo que pasa...*, 5), comencen *els treballs* del marit, sobretot si la mare (la *marasa*)⁷³ *té mal preñat* (Martí, 1997:282), *si lo prenyat no va bo* (Segura, 1981:23), o si és d'*aquelles que representen el preñat*,⁷⁴ d'*aquelles dels morros primos*, «com se diu en valensià, / d'aquelles *melindrosetes* / que no els fa goig treballar / y els agrada regalar-se», pitjor encara si la sogra, l'*abuelasa*, «dóna els plans, / la filla els posa per obra / y el marit té que pagar»⁷⁵ (*El fadrí*, p. 100).

Al voltant de les prenyades hi ha tota una sèrie de creences populars. Així, es creu que «és mal qu'estiguen *rodant* / *les mans*, pués, a cada volta, / una volta el *chiquet fa*», i, per tant, se li podria enredar el cordó umbilical i ofegar-se. Per això no han de capdellar seda, ni *madeixes* en general (E. Escalante, *Tipos d'auca*, p. 209). També «és mal que *s llaven les mans* / les qu'estan d'eixa manera». Els *desitjos* de les dones embarassades s'han de satisfer: «Si la tal té *desitjos*,... / de tot li u tens que comprar», altrament es poden *afollar*:⁷⁶ «Mira fulana de tal, / per el desich d'una figa / de set mesos s'afollà / y parí una chica morta / en una figa en lo nas» (*El fadrí*, 101-105). Si no avorten, el fill restarà assenyalat per a sempre amb la marca del desig insatisfet:

del segle XIII (cf. DECat, III, 302). Avui és molt usual en valencià.

(68) Recordem que, fins no fa gaire, el marit no podia estar present en el part, s'havia de *quedar fora*, «que diuen que és mal que mire / cuant la dona va de part» (*El fadrí*, p. 11), o, com diu la comare retratada per Eduard Escalante en els *Tipos d'auca* (p. 211) al marit quan s'acosta l'hora decisiva: «Vosté enseguideta fora / d'así, que asò va formal, / y els hòmens en estos llansos / lo que fan és estorbar».

(69) *Escopinyar* 'esco-pir', no documentat al DCVB ni al DECat.

(70) *Llançar* usat intransitivament i amb el sentit de 'vomitar'. En aquest sentit el recull el DECat (V, 64), sense documentació antiga, en valencià, fragatí i mallorquí. El substantiu derivat *llançada*: «tot són gòmits y llansades» (J. Martí Gadea, 1891a:379), que el DCVB (VI, 891) arreplega, sense documentació, en valencià i mallorquí.

(71) *antoix* 'antull, desig', castellanisme.

(72) Per no estendre'ns massa, generalment citem els títols dels col·loquis en forma abreviada. Podeu veure els títols complets, i la data, en els catàlegs i reculls bibliogràfics: Genovés Olmos (1911), Ribelles Comín (1943, 1978), Gómez Senent (1982), *Col·loquis i raonaments* (1983), Torres Navarrete (1995).

(73) El derivat *marasa* té caràcter peioratiu: «Y la *marasa* chitada, / perquè té tan mal preñat» (Martí, 1997:282). El pare en llenguatge col·loquial i infantil és el *tata* (*ibid.*).

(74) «Pués si la dona és de aquelles / que representen el preñat, / tot lo que veu li agrada, / com no siga treballar. / Sempre vol estar chitada, / però desich de filar / a maravella els agarra» (*Coloqui nou de lo que pasa...*, 5).

(75) Carles Ros (C. Ros: *Romans y coloqui nou per a riure...*, ap. Torres Navarrete, 159) també considera que aquestes queixes són moltes vegades *excuses* de la dona, per a, aprofitant l'embaràs, no treballar i poder governar (*calçar-se els sarahuells*) sobre el marit. En això segueix la tradició misògina de Jaume Roig en l'*Espill*, el qual escriu sobre una priora que aconsellava una novícia que «si fill parís, / m'ensenyorís, / mai no em postràs, / mas que em mostràs / un tant altiva... / Mas l'abadessa / me doctrinà, / consell donà, / que em fes malalta» (edició de V. Escrivà, València, IAM, 1981, p. 122). No oblidem que Carles Ros coneixia ben bé aquesta obra, que ell mateix va reeditar l'any 1735.

(76) *Afollar-se* 'avortar, parir abans que el fetus pugui tenir vida pròpia'. Amb aquest sentit es documenta ja a l'Edat Mitjana. Segons J. Coromines (DECat, IV, 78), derivat del llatí vulgar *fullare* 'batanar, batre i piconar draps'. Aquest mot, també amb la variant *follar*, ha pres diferents accepcions en català. A les recollides en els diccionaris (DECat, DCVB), segurament cal afegir la *coca afollada* de Calaceit (M. Blanc, 1994:18).

(77) Tenim ací una de les mostres més típiques del pensament analògic, que és un dels elements fonamentals en la concepció popular de la malaltia: es

Benito: Diga'm, ¿això de la barba és llúpia?

Rosendo: Asò una sorolla.

Benito: ¿Com sorolla?

Fermín: No l'engaña, és un desig que sa mare tingué (E. Escalante, op. cit, II, p. 684).⁷⁷

Quan arriba l'*hora de parir* (Martí, 1996:79; *El fadrí*, p. 108), del *part* (Martí, 1996:215), d'*allauchar-se* (Martí, 1997:268), de *deslliurar-se* (Escobedo, 1992:1099), de *desocupar* (E. Escalante, *Tipos d'auca*, p. 207) la dona, cal avisar ràpidament la *comare* (Martí, 1996:133; 1997:268), anomenada també en plecs solts barcelonins la *llevadora* (Escobedo, 1992:1098), la *madrina* (Escobedo, 1992:1100), la *palpalloca* (Segura, 1981:23) i la *palpa* (*Discursos de una doncella...*, 4), i, figuradament, la *mestra de dança* (Escobedo, 1992:1098), perquè a ella corresponia dirigir totes les operacions en el part. El quart (*palpalloques*) és un mot recollit per A. Griera en el *Tresor de la llengua* (XI, 100); el cinqué mot, *palpa*, no està registrat amb aquesta accepció als diccionaris consultats. Segurament té el seu origen, com l'anterior, en la importància del tacte per a la llevadora.⁷⁸ El DCVB (VIII, 148) recull, a Llofriu, el nom humorístic *palpaventres*, aplicat al metge.

El mot *madrina* 'llevadora', encara que no l'hem trobat en els documents populars valencians dels segles XVIII i XIX, al segle XV consta en autors d'aquesta procedència, com Jaume Roig i Joan Esteve (DECat, V, 478). Sembla que al segle XVIII estava ja antiquat en aquest dialecte, almenys en valencià central. Marc Antoni d'Orellana (1731-1813), atenta a l'evolució fonètica i lexicosemàntica de la llengua, informa que al seu temps el mot habitual en valencià era *comare* i que «en lo antiguo se dixo *madrina* en lemosín», citant Jaume Roig i unes actes de cort de 1564 (ap. J. Martí, 1994:136). *Madrina* amb aquest sentit no consta tampoc en els diccionaris valencians dels segles XVIII i XIX (C. Ros, Ll. Lamarca, M. J. Sanelo, Escrig-Llombart, J. Martí Gadea, J. Pla i Costa), si bé Coromines (DECat) diu que *madrina* 'llevadora' resta usual en valencià i en tot el català nord-occidental. En el retrocés i desaparició en alguns llocs de *madrina* 'llevadora' possiblement tingué a veure la proximitat formal i semàntica de *padrina* 'mare baptismal del fillol',⁷⁹ amb el risc consegüent de confusions i ambigüitats.

La llevadora que assistia en els parts sovint no era professional, sinó una dona sense formació acadèmica, encara que amb experiència. Eduard Escalante diferencia entre «la *matrona* / o profesora de parts, / que té els seus estudis fets / en el art de partechar», i la *comare*, «que tan sols / se pot dir afisionà, / y únicament en la pràctica / el títol seu té fundat» (*Tipos d'auca*, p. 207). El cultisme *matrona* en català només compta amb documentació medieval i antiga en el sentit de 'dona molt respectable' o 'mare de família' (DCVB, VII, 310; DECat, V, 480). Com a sinònim de *llevadora* o *madrina* és recent, i J. Coromines (DECat, V, 184) el qualifica de «vague i pretensions». En la

documentació que hem consultat no el trobem fins al segle XIX en la cita d'Escalante. En castellà, en canvi, *matrona* es documenta com a sinònim de *comadre* almenys des del segle XVII (cf. *Diccionario de autoridades*, 1734, IV, p. 516, on es recull amb aquest sentit en les comèdies de Calderón de la Barca). La distinció amb *comare* en els termes exposats per Escalante coincideix amb el castellà contemporani, i possiblement n'és un calc semàntic. En efecte, en la llengua veïna, tal com consta en el diccionari de la RAE, la *matrona* és la 'comadre, y con especialidad la que se halla legalmente autorizada para asistir a las parturientas' (edició de 1956, p. 856).⁸⁰

En la medicina antiga de totes les cultures estava sempre present la religió i el món sobrenatural.⁸¹ En última instància era la divinitat qui decidia sobre el guariment del pacient.⁸² Per això Déu o els sants guaridors eren sovint invocats, mitjançant oracions o recorrent a l'ús de relíquies i objectes religiosos o màgics.⁸³ I, de fet, en la cultura mèdica popular ha continuat fins als nostres dies la presència de la religió i de la màgia (cf. J. L. Barona, Mª J. Valladolid, 1987:50-52; J. L. Fresquet *et al.*, 1993:160-199; J. Gil Barberà, E. Martí Mora, 1997:107-149).⁸⁴ Als segles XVIII i XIX era costum d'encendre una *caneleta beneïta* (Martí, 1996:134) en els parts, o tenir prop alguna relíquia, com la *relíquia de Sen Lluc*, «qu'és contra tot mal de part» (*El fadrí*, p. 110), la *rosa de Chericó*, la *mida de Sen Pascual*, la *estampeta de Sen Ramon*, o la imatge del *Niño Chesús* o la *Santa Fas* (E. Escalante, *Tipos d'auca*, p. 210). A València la dona encinta solia donar *l'limosna* al convent de la Mercé, on està «el gloriós Ramon Nonat» (C. Ros: *Romans y coloqui nou per a riure...*, ap. Torres Navarrete, 160), *oir-hi missa* (Escalante, *ibid.*, p. 209), i *encendre dos ciris* (*El fadrí*, p. 111) al sant,⁸⁵ perquè hi *toquen a partera*, o *a parir* (*El fadrí*, p. 111), «puix moltes persones bones, / a l'oir aquell toquet, / solen dir: «Déu que la lliure, / y traga de perill prest»» (C. Ros: *Romanç nou, molt graciós y entetengut...*, 2). Les dones *s'encomanaven a Sen Ramon*, «per a que ls done un hora ben curta» (*El Mole*, 1837, vol. I, 158). És un costum mantingut en l'actualitat a València «rodar la Seu nou voltes, / per lo matí y per la esprà» (Escalante, *ibid.*, p. 209). També solien *tocar la campana* en els parts al Carme, Sant Martí i Sant Joan (C. Ros: *Romans y coloqui nou per a riure...*, ap. Torres Navarrete, 160). A pesar d'aquestes prevencions piadoses, les dones no sempre *parien a bé* o *en bé* (Martí, 1997:281, 282), podien també *malparir* (Martí, 1997:282). O podia ocórrer que el part es retardés més de l'esperable. Aquesta mena de parts més lents eren coneguts per les comares amb el nom de parts *sorreros* (E. Escalante, *Tipos d'auca*, p. 210).⁸⁶

Abans de nàixer el *chic* (C. Ros: *Romans y coloqui nou per a riure...*, ap. Torres Navarrete, 160; Martí, 1996:135), el *chiquet* (Martí, 1997:281) o *chiqueta*,⁸⁷ lo *infant* (Escobedo, 1992:763) o *infantet* (C. Ros: *Rahonament y coloqui nou hon se reciten les fatigues...*, 3), l'*angelet* (C. Ros: *Romanç nou, molt graciós y entetengut...*, 2), la *criatura* (Segura, 1981:24) o *creatura* (C. Ros: *Romanç nou, molt graciós y entetengut...*, 2), el *nini* o *nina* (C. Ros: *Romanç nou, molt graciós y entetengut...*, 2), el *criollo* (Martí, 1997:268),⁸⁸ el *moñaco* (Martí, 1996:88; 1997:269), el *moñicot* (Martí, 1996:86),⁸⁹ el

creu que la no satisfacció d'un desig durant l'embaràs provoca una marca semblant en el fill (cf. Barona-Valladolid, 1987: 50).

(78) En el *Libro del arte de las comadres, madrinas y del regimiento de las preñadas y paridas, y de los niños del mallorquí* Damià Carbó i Malferit, publicat el 1541, destinat a la formació teòrica de les llevadores, ja es recomanava que aquestes havien de ser lleugeres en el tacte i no havien de fer lesió (cf. E. Ragner, P. Puig, 1989:34).

(79) En català *madrina* a penes s'usà amb el sentit de 'padrina' (cf. DECat, V, 478).

(80) En l'edició de 1852 *matrona* encara era simplement 'la comadre que assiste a las que están de parto', llatí *obstetrix* (*Diccionario de la lengua castellana*, Madrid, p. 445). Pertant, la matisació que figura en edicions posteriors del diccionari de la RAE s'hi inclogué més tard, possiblement a la segona meitat del segle XIX.

(81) Per exemple, entre els perses hi havia unes divinitats causants de les malalties i les desgràcies, i unes altres que tenien cura dels homes. Segons la tradició hindú, la medicina en principi era una ciència divina, posada a disposició dels homes pel déu Brahma (cf. M. A. Arazo, 1982:15-16).

(82) Per exemple, en el receptari de Micer Johan, al final de moltes receptes es recorda la potestat última de la voluntat divina: *e guarà ab Déu* (ps. 332, 334, 335, 415), *e ab Déu guarà* (ps. 413, 418), *e serà guarit ab Déu* (p. 416). D'això hi ha mostres també en la paremiologia popular, com en aquests re-

frans recollits per Carles Ros: «Déu dóna la plaga y la medicina» (1736:52), «Quant Déu no vol, los sancts no poden» (*ibid.*, 90).

(83) Per exemple, en el receptari de Micer Johan algunes receptes no són més que oracions i eixarms (E. Moliné, 1914:334, 420, 428, 436-437). I encara entre les que recull Bertomeu Blasco i Siurana a cavall dels segles XVII i XVIII (V. J. Escartí, 1992:12-13). Com diu F. de B. Moll (1982:323-324), en les obres de medicina medievals hi ha un «intens esperit religiós i teleològic», que «segurament és una deixalla d'ideologies primitives en què la vida humana era entesa com una successió d'esdeveniments governats per les forces sobrenaturals manifestades a través de la màgia, de les conjuncions de planetes i de les fases de la lluna».

(84) Per exemple, el costum d'invocar Jesús, i antigament també la Mare de Déu, quan algú estornuda, del qual dóna compte Joan Porcar en el seu dietari, l'any 1612: «Sempre que alguna persona eo animal estornude diga «Jesús; beneÿta, lloada y glorificada sia la virginitat, puritat y concepció de Nostra Señora la Verge Maria»» (ap. V. Castañeda, 1934:I, 148). En situacions de perill greu, per una malaltia o per qualsevol altra causa, és freqüent implorar els sants, sobretot el sant o sants considerats auxiliadors o guaridors de cada mal. Així, Güenzo Mofregues, que a conseqüència d'un gas que li han posat per error, està volant com un globus aerostàtic, *es reclama* als sants i a la Mare de Déu per a eixir-ne en

gurriñau,⁹⁰ el *minyó* (Segura, 1981:24), el *noi* (*ibid.*) o el *naixent* (*El fadrí*, p. 113), calia *previndre* totes les *cosetes* necessàries (Martí, 1996:132-133), tant per al part com per al nadó, per a poder-lo *bolcar* (*Coloqui del nas*, 2).

Per al part i la *partera* (Escobedo, 1992:1100, 1407) feien falta *mugroneres*, un *baci paridor*, *cuixolet*⁹¹ o *cociolet* (C. Ros: *Rahonament y coloqui nou hon se reciten les fatigues...*, 2), *orinal*, *foguer*, *tenalles*, *paelles* (Martí, 1996:134), *tisores* (Escalante, *Tipos d'auca*, p. 211), *eixarops* (Martí Gadea, 1891a:380) i *caldo* (Escobedo, 1992:1100). Per al nou nat calia *arreglar* o *aparellar* la *bolcada* (C. Ros: *Romanç nou, molt graciós y entretengut...*, 2; *Coloqui nou de lo que pasa...*, 5)⁹² o *bolcadeta* (Martí, 1996:346),⁹³ la qual incloïa la roba del nadó: *carota* o *caroteta*, *babosalls*, *banovetes*, *culeros*, *vetes*, *faixa*, *faixadors*, *bolquers* o *embolcalls*⁹⁴, *gamboixos* o *gamboixets*, *pitets*, *babadors*, *bragues*, *camisetes de cambray* o *llenç primet*, *armilles*, *coixí*, *ceñidor*, *mantellina*, *roba blanca*, *surtú* (C. Ros: *Rahonament y coloqui nou hon se reciten les fatigues...*, 3; C. Ros: *Romanç nou, molt graciós y entretengut...*, 2; Martí, 1996:134), *puntas*, *fassets*, *benas*, *draps*, *estrenyacaps*,⁹⁵ *caputxos*, *capsonets*, *flochs*, *corrissons* (Escobedo, 1992:1098), diferents objectes i productes higièncics destinats a la seua cura i endreç: *ahulles de cap*, *cotó en pèl*, *fil de Gènova*, *tisores*, *punter*, *blanquet*, *polvos de murta*, *màstic*, *mirra*, *benetes*, *coixinets*, *figueta*, *ditet*,⁹⁶ *culleres*, una *estopada de llinet* per al cap, *estopadetes d'aiguarent*, *paper d'estrassa i blanquet*, *vi blanc* per a netejar-lo, un *barralet d'aiguarent*, *aygua*, així com *choguets*, i objectes piadosos: *agnus*, *cor* (Escorigüela, Biblioteca Nicolau Primitiu, ms. 421, f. 31v; Martí Gadea, 1891a:380; *El Fadrí*, p. 110). Tot posat dins d'un *tabac* o *tabaquet* (C. Ros: *Romanç nou, molt graciós y entretengut...*, 2; J. Martí, 1996:134).⁹⁷ Convenia prevenir-se també d'un *braser* (Escorigüela, *ibid.*, f. 31v) per si calia escalfar l'habitació del nadó, així com del *bres* (Martí, 1996:79) i d'una *cullereta* i *melcolat de sucre* per a *enconar* el *monyicotet* (Martí, 1996:134; C. Ros: *Romanç nou, molt graciós y entretengut...*, 2). Es considerava que els *calostres* eren dolents per a la criatura, i per això Carles Ros aconsella a les futures mares que no li *donen els pits* perquè *mame* fins als tres dies de *parides*, i prèviament el *mamantó* o *mamantona*⁹⁸ els havia de *tirar un poquet* per a llevar les *calostres* (*Romanç nou, molt graciós y entretengut...*, 2) o els *calostres* (Martí, 1996:134).⁹⁹

Les mares per a la salut del nadó no havien d'oblidar les relíquies, les cerimònies religioses (la *missa de partera*) i fins i tot els amulets i objectes màgics, com recorda Carles Ros, sempre atent als costums populars, en el *Romanç nou, molt graciós y entretengut, hon se referixen al peu de la lletra totes les cosetes que deuen previndre les senyoretas per a parir...* Juntament amb els complements de la tradició cristiana, com les *relíquies* i els *Sants Evangelis*, Ros recomanava posar també a l'infant uns altres adminicles de caràcter màgic (la *maneta de teixó*, un *trocet de grana*, una *figueta*, un *trocet de saüc*, *ossos de sapo*):

a les creaturetes
serà molt del cas posseu

una llista ab ses relíquies,
 cenyideta al seu coset;
 Sancts Evangelis, que són
 per a molts mals lo remey;
 un ditet de aquells de vidre
 per a quant ixquen les dents;
 la maneta de teixó,
 a la monyica també;
 del braç un trosset de grana,
 o una figueta, perquè
 no prenguen l'infantet d'ull.¹⁰⁰
 Si hi a tal mal, yo no ho sé.
 Crech que és dicho de les velles.
 De sapo al coll uns hossets.
 Y contra les bertoletes,
 de sahuch també un trocet.¹⁰¹
 Per a quant ixcau a missa
 de partera dos rollets
 de pa de rey au de dur,
 que van a dos dinerets;
 també un sisó de vi blanch
 en un jayro barralet,
 ab un ciri de a tres onces,
 que l'aveu de tindre encés,
 y al nini o nina abraçat
 per aquell espay o temps
 que dura la sancta missa,
 puix és precís ho aguanteu.

El mateix dia del naixement, o al sendemà, tenia lloc el *bateig*, que es festejava amb un convit, com ara un *gran berenar* (Martí, 1997:281). El padrí contribuïa a les despeses del bateig i del convit. A més, donava *l'estrena* a la criatura el dia del bateig,¹⁰² i anys més tard li pagava *l'acurtament*,¹⁰³ i per Nadal *estrenava* el fillol (*Dels festejants...*, 1). Si l'infant es moria, pagava la *guirnalda* o *guirlanda*, la *mortalleta*, l'*habitet*, els *ciris*, les *flors*, els *fossers*, i la col·lació que s'acostumava a donar als qui es quedaven a *vejar l'albat*¹⁰⁴ (C. Ros: *Romanç nou, molt graciós y entretengut...*, 3; Martí, 1997:268).

La mare havia d'estar *ben governada* perquè *la llet li acudixca*, «puix si li ha de *buscar ama*, / li courà molt més lo pebre / y ho pagarà la boltjaca» (C. Ros, *Rahonament y coloi nou hon se reciten les fatigues...*, 3). Efectivament, si no li *acudeix* la llet, o *no vol criar* el lactant (Segura, 1981:24), cal *posar-lo en ama* (Martí, 1997:282), forma el·líptica d'*ama de llet* (M. Millàs: *Una agència de criaes*, València, 1874, p. 11), o *buscar-li* (o *prendre*) *dida* (Segura, 1981:24; Martí Gadea, 1891a:381),¹⁰⁵ perquè l'*allete* (Martí Gadea, 1891a:382), fins que arribe la *desmamà*, la qual no estava exempta de problemes, perquè el xiquet podia *prendre-la bé* o *no prendre-la* (Martí, 1997:282). La nodrissa comportava evidentment despeses, tant en el sou que calia pagar-li com en l'alimentació especialment substanciosa que requeria per afavorir la

bé: «*Yo andaba por esos aires, / reclamant-me a tots los sants, / a senta Llúcia, a sent Bult, / Verche dels Desamparats, / sent Antoni, sent Cheroni*», però especialment al «pare sent Bernat, / abogat de trencadures», al qual demana: «féu que no em trenque yo lo cap, / si acàs baixe o caic en terra» (J. Martí, 1997:382). La imploració als sants protectors, esdevinguda de vegades poc més que una fórmula rutinària, és parodiada per E. Escalante: «Pa llevar-me la por / reclamar-me yo dec / a les mil devosions / que m.agüela co-neix. / Mare de Déu Grosa, / Mare del Socós, / de la Cova Santa, / dels Cuc y del Do, / de Contra les febres, / de Contra l'espasme, / de Contra la pesta, / de Contra el bocache; / Cristo del Pasillo, / Cristo del Perdó, / de la Buena Muerte / y del Panteón, / de Contra les boires, / de Contra la pedra, / de Contra la gruga, / de Contra la seca» (*op. cit.*, II, p. 158). En una altra obra, *Visantet*, fart de les intromissions de la sogra en la seua vida matrimonial, exclama: «Señor, hi ha un Sen Matatias, / y no hi a un Sen Mata-sogres / pe a fer-li dir una misa!» (*ibid.*, p. 225).

(85) Sant Ramon Nonat és «de totes les parteres / el defensor y abogat» (Martí Gadea, 1891a:381).

(86) És un mot derivat de *sorra*. El *Diccionari Aguiló* (VII, 312) recull a Mallorca *anar sorrer* 'anar a poc a poc, amb calma, com el qui camina per la sorra', que el DCVB (X, 18) documenta, en fenemí *sorrera*, en les *Contarelles* de mossén Alcover. Joan Coromines (DECat, VIII, 94) no creu que

tinga a veure amb 'caminar per la sorra', com el *Diccionari Aguiló*, sinó amb una nau amb molta sorra o llast, d'on procediria el significat d' 'anar a poc a poc, amb calma'. Alcover també aplicava el qualificatiu de *sorrera* a l'obra del Diccionari quan progressava massa lentament, i qualificava els col·laboradors poc actius de «dormilegues, *sorrers*, malfenendos» (ap. DECat). Comprovem igualment la vigència del mot en valencià, on l'hem sentit també aplicat als toros (*bou sorrero*) i les vaques braves (*vaca sorrera*), calmosos, que corren poc de bades i que només envesteixen sobre segur (al Camp de Morvedre).

(87) D'acord amb els modes de vida tradicionals, sobretot en l'àmbit agrícola, on sempre calien braços, a més de la importància de la figura de l'hereu en la transmissió de l'herència familiar, els xics devien ser més desitjats que les xiques, sobretot quan ja es tenien filles i no es tenia cap fill. Això deu explicar l'expressió de disgust *Mala nit y parir gica* (*Coloqui graciós que tingueren Vadoro el Cert...*, 2), amb la variant *Mala nit y parir filla* (J. Martí Gadea, *Tipos, modismes y cosas raras y curiosas de la tierra del Ge. Apèndix*, València, 1908, p. 83), convertida en sentit figurat en un modisme fet servir quan les coses van malament.

(88) *Criollo*, procedent del castellà *ibid.*, que al seu torn ve del portugués *crioulo*. Ací 'xiquet, criatura' (cast. *crio*), amb un cert matís despectiu. J. Coromines (DCECH, II, 244) registra dialectalment en portugués *crioulo* 'crió o niño de teta'. En el *Diccionari Agui-*

producció de llet («hu sempre afluixant mesaes / y gastant sense parar»). A més, hom havia d'estar alerta que no tingués problemes físics, com falta de llet, tenir la *llet salobre*, criar *sols d'un pit* o tenir qualque malaltia, perquè en aquests casos «el chic no se cria sa» (Martí, 1997:282).¹⁰⁶

Entre les *malalties* o *enfermetats* (Martí, 1997:283) i afeccions més comunes que podia contraure la criatura, hi havia la *pallola*, la *pigota*,¹⁰⁷ la *dentà* 'la dentició', les *barretes*,¹⁰⁸ *dolors de ventre*, *bertoletes*, si està *enfitat*, si té *cucs*, si *va estret de la complexió*,¹⁰⁹ si *se trenca*, si està *malhumorat*, si *el prenen d'ull*, si és *ploró...*, o els *sels* quan naix el germà (Martí, 1997:282-283; C. Ros: *Rahonament y coloqui nou hon se reciten les fatigues...*, 3; C. Ros: *Romanç nou, molt graciós y entretengut, hon se referixen al peu de la lletra totes les cosetes...*). Per distraure l'infant, i alleujar-lo en cas de malaltia, calia *fer-li festes*, *dir-li requiebros* (B. N. P., ms. 420, f. 132r), *dir-li ajonetes* (*Miquelo y Tomasa*, 4).

En els plecs solts, en la premsa satírica i en els sainets s'esmenten uns altres remeis populars.¹¹⁰ Per als *sustos* és «exquisita» l'*aygua de calaguala* (Escorigüela, B. N. P., ms. 421, f. 75v). L'Agüelo Pollastre diu a Ineseta, que acaba de patir un desmai: «cuant una dona està mala (...), / no hi a res millor que pendre / dos glopets de *calaguala*» (Josep Bernat i Baldoví: *L'agüelo Pollastre*, Sueca, 1859, p. 25), on, per cert, per la manera d'expressar-se el personatge masculí, semblen identificar-se els desmais i l'excitació nerviosa com una «malaltia» associada a les dones.¹¹¹ Un altre remei per als esvaniments és l'*aigua amb vi*: «N'han pasat dos [de màsqueres] per allí; / t'han fet por, t'has desmayat..., / y el Poll, que viu al costat, / ha eixit a dur-te *aigua en vi*» (*ibid.*, p. 24). A un ruc que s'espantà «cuant se veu baix de la roda» d'un carro li donaren «un refresc de vinagre, esperit bidriol y polvos d'almànguena» (*El Mole*, núm. 13, 1837, p. 208). Per a les alteracions nervioses és bona també la *ruda*, tinguda per antiespasmòdica (cf. P. Font i Quer, 1981:428; J. L. Fresquet *et al.*, 1993:132). Així, quan, després de discutir amb la sogra, «la nora es fica en l'estudi, / feta un pimentó coent, / en llagrimetes y plors, / ab sos sospirs y gemechs» i «queda's erta com un boix / y gelada com la neu», la descorden, «li fan uns perfumets / en un paperet d'estraça» i «li duhuen uns brotets / de ruda, per a que olga / y li passen los gatets»¹¹² (C. Ros: *Coloqui entretengut hon se reciten algunes de les moltes rinyes que solen passar entre les sogres y les nores*, ap. F. Torres, 64). Per a evitar el fred es podia fer servir *oli de ballena* o *congre fresch* (Escobedo, 1992:1190). Per a curar les *alморranes* es recomana fregar-les amb *cansalada* (*Coloqui nou del tio Vueltas, a hon referix el chasco que pasà en la festa de Burriana*, València, 1848, p. 3). I per al *changlot*, donar un *susto* (E. Escalante, *Niu d'abelles*, València, 1872, p. 57) o beure «nou glops d'aigua» (R. Cester, *Tipos d'auca*, p. 52), recursos practicats encara en l'actualitat, i no desproveïts d'una certa base científica.

En els problemes digestius, com els casos d'*enfit* i d'*humor còlic*, se solia aplicar un *servici* o una *ajuda* al pacient (J. Martí, 1996:204). En la documentació consultada ja no es troba el cultisme medieval *clisteri* (amb les variants *cristeri*, *crestiri*) (del llatí

CLYSTERIUM), substituït pels termes populars *ajuda* i *servici*. El primer (*ajuda*) es documenta ja a principis del segle xv, i ha perdurat pràcticament fins als nostres dies (cf. DECat, I, 117), encara que finalment ha acabat envellint-se. El mot *servici* (o *servei*) amb aquest sentit no és recollit al DCVB, al DECat ni al *Diccionari Aguiló*, però, com veiem, era ben viu, almenys al País Valencià, durant els segles XVIII i XIX. És sinònim del substantiu *servicial* 'lavativa', que consta en els *Secrets d'Agricultura* de Miquel Agustí (cf. DCVB, IX, 876) i en el *Méthodo de criar las criaturas de llet* de Pere Puig (p. 62). Més modern és *lavativa*, documentat a finals del segle XIX (DCVB, VI, 830), i el més popular *llavat*, que no arrelleguen els diccionaris, però que s'utilitza si més no en valencià central. Un cultisme modern del segle XX és *ènema*, que està guanyant una certa popularitat, possiblement davant el desgast o la inconveniència social dels altres mots.

Era prou corrent l'automedicació.¹¹³ De manera que el mateix pacient decidia quan calia administrar-se l'ènema, i normalment era un familiar qui, seguint les tècniques tradicionals transmises intergeneracionalment, el preparava i l'aplicava. Güenzo Mofregues, «de improvís», «sent uns *retorsons de ventre*¹¹⁴ / y unes grans *torbes de cap*». Ràpidament, crida la seua muller i li diu: «M'as de *arreglar / un servici*, pronte, Pepa, / que, si no, m'a de costar!» A l'instant entra Pepa «agarrada en la *ixeringa* / y en lo *servici arreglat*» (J. Martí, 1997:381). Quelo va quedar tan *fart* del sopar que *li agarrà un colicot*, «que, a no estar allí esta chica, / que en *fulles de margalló* / em va donar un *servisi*, / este és el dia que yo / estaria podrint terra» (J. Martí, 1996:91).¹¹⁵ Un llaurador interessat vol donar un *servici* a un porc abans de comprar-lo, «com si estiguera *enfitat*», perquè li *amaine la panxa*, i així «compraria barato, que era tot lo seu afañ». Per a preparar el *servici*, «corrents, / les medicines comprà, / de *cherepiga*,¹¹⁶ *xalapa*,¹¹⁷ / *ruibàrbaro*,¹¹⁸ *mejoaca*,¹¹⁹ / *parietària*, *camamirla*,¹²⁰ / *fulles de senet y sal...* / Y en una olla ho ficà, / posant-la al foc, que vullguera, / la *ixeringa* aparellant» (J. Martí, 1997:363-364).

Entre l'home del carrer, en general, sempre hi ha hagut una certa prevenció cap a la figura del metge i cap a la medicina científica que aquest representa. El vincle entre el metge i el pacient ha estat marcat en tot moment per la distància i l'escassa relació personal, en bona part a causa de la inaccessibilitat que per al malalt representava l'univers clos del metge, el qual normalment utilitza un llenguatge ple de tecnicismes, incompreensible per a ell. A això s'ha d'unir la mala fama tradicional dels galens, que sovint foren blasmatos pels moralistes per la seua prepotència i cobdícia. A més cal tenir en compte el desconeixement que hi havia antigament entre els mateixos facultatius sobre la naturalesa de les infeccions i de moltes malalties, cosa que lògicament augmentava la desconfiança del pacient (cf. J. L. Barona, Mª J. Valladolid, 1987:49; G. Avenzoa, 1996 a:17-19; N. J. G. Pounds, 1992:283-285; J. L. Fresquet *et al.*, 1993:84, 173). D'aquesta situació, se'n fa ressò la saviesa popular i explica en bona part, encara avui, la tendència popular a l'automedicació, a la qual ens acabem de referir, i el recurs a les tècniques guaridores no acadèmiques. La paremiologia n'és un bon testimoni. Per

ló (II, 319) es recull *crió* 'infant' a Tortosa i el sinònim *crioll* al País Valencià, on, almenys actualment, la forma més corrent és el castellanisme *crio*, que documentem des del segle XIX: «¿Qui ha tentat a eixir en estos *crios*?» (C. Llombart i Josep. F. Sanmartín i Aguirre: *Melonar de València*, València, 1877, p. 177).

(89) *Monyaco* i *monyicot* són mots especialment valencians. El DCVB (VII, 561) recull *monyicot* també a Tortosa. Els col·loquis del segle XVIII avancen la documentació d'aquests vocables respecte als diccionaris. S'hi documenten aplicats a un nadó, amb un més que possible matís despectiu: «aquell que es casa / sol cagar-se, en bon romans, / que de casar-se a cagar-se / és molt poquet lo que va. / Sols va aquell poquet de temps / que el *moñicot* pot tardar», «Entre tant que ella s'ha alsat, / el *moñaco* pega uns plors / com un bedell de quatre anys» (Martí, 1996:86, 88), així com a un xiquet en general, igualment amb un cert to despectiu: «Ni vull dona, ni *moñacos*, / y de ties, Déu me'n quart» (Martí, 1997:269), «Trau fora eixos *monyicots*» (J. Bernat i Baldoví: *El virgo de Vicenteta*, edic. de M. Sanchis Guarner i A. Llorenç, València, 1971, p. 29). Fins i tot pot assignar-se, pejorativament, a un xic ja en edat de festejar, com en el sainet d'Escalante *Un buen moso* (*op. cit.*, III, ps. 328, 344). En Escalante també es troba el derivat *moñicotaes* (II, p. 145) 'accions pròpies d'un monyicot, xicades'. Els diccionaris recullen així mateix la variant *monyac* (DCVB, DECat, V, 781; A. Griera, 1966-70:X,

221; *Diccionari Aguiló*, V, 150; Escrig-Llombart, 1887; J. Martí Gadea, 1891); el DCVB afegeix, sense documentació, les formes *monyeco* i *monyecot* que no arrelleguen els altres diccionaris. J. Coromines (DECat) relaciona aquests mots amb la família romànica que inclou els catalans *monyó* i *bony*. En alacantí, *manyaco* 'infant petit, des que naix fins els cinc anys aproximadament' (DCVB, VII, 220; J. C. Segura, 1996:207). A Novelda un *manyancó* és un conill jove (B. Montoya, 1997: 330). En alt aragonés també viu *moñaco*, -a 'muñeco, -a; figurilla informe' (R. Andolz, 1977: 193; DCEH, IV, 188-189) i és molt possible que en català no siga més que un castellanisme, o un aragonesisme.

(90) «ensenguen-li a la estampeta / de Sen Ramon este cap / de siri del monument, / y estiguen segurs que avans / de que se'n creme mig dit, / ohuiran al gurrinau» (E. Escalante, *Tipos d'auca*, p. 210). És un mot que no registrem als diccionaris consultats. Possiblement, és una creació onomatopèica i expressiva a partir del soroll de la ploradissa del nadó en nàixer.

(91) Variant palatalitzada de *coasiolet*, no registrada als diccionaris consultats.

(92) Carles Ros aconsellava les dones que prevenguessen la bolcada amb la suficient anticipació: «ans que entreu dins dels set mesos, / y encara als cinch, si pot ser» (*Romanç nou, molt graciós y entretegut...*, 2).

(93) També s'utilitza amb aquest sentit, o amb un de ben pròxim, el terme *boliquet*, que possiblement designava el conjunt de la roba del nadó emboli-

exemple, en el *Tratat de adages y refranys valencians* (València, 1736) de Carles Ros es poden llegir perles com aquestes: «Gran cuidado el metje té / del malalt que paga bé» (p. 57), «Lo que.l metje erra / cobri la terra» (p. 66), «Per a tot hi a remey / sinós per a la mort» (p. 83), «Quant lo mal és de mort, / sols lo morir és remey» (p. 91). J. Martí Gadea (1891 a:451) arrellega un aforisme que mostra la desconfiança en els centres sanitaris: «Procura tindre cabal, / pa no anar a l'hospital», així com la següent quarteta igualment escèptica: «Per a curar-se de un mal, / mentres ell no siga febra, / peguen quatre corregudes / per mich d'una carretera» (1891 a:647-648).

L'escepticisme del poble en la medicina oficial es veu reflectit també en les receptes burlesques i poca-soltes, elaborades seguint la tècnica de les fórmules mèdiques usuals, però amb caràcter jocós i paròdic. Així, en *El Saltamartí* (núm. 16, 9 de febrer de 1862) hi ha cinc *reseptes*: *per a medrar, per a matar rates, per a matar perdius o guales, per a casar lleons i per a agarrar caragols de nit*. Més recentment el poeta popular Pascual Garcia (Novelda, 1907-1986) és autor d'alguns *remeis* mostra del seu escepticisme sobre les solucions mèdiques convencionals.¹²¹ El Tio Perico es burla del presumptuós apotecari Benito, que es queixa de la bilis, amb la següent *medisina molt probà*: «-Prenga vosté óxido hídrico. / -Oxi què? / -Aigua del pual. / Ompli el llibrell; si ne té, / és millor una ferrà. / Aboca un cabàs de graba, / la remenecha, y al pap. / Pega dos voltes, se sacsa / com un cubilet, y al quart, / si li queda a vosté bilis / en lo cos, done yo el cap!». Quan l'apotecari, indignat, respon que a ell li «munta molt pronte la mosca al nas», Perico, parodiant el llenguatge de l'apotecari, li dona una recepta per a abaixar-li-la: «Agarre un pilot d'esparg, / y escure's les pantorrilles / hasta que brolle la sanc» (E. Escalante, *op. cit.*, II, ps. 248-249). Quan, durant l'epidèmia de còlera que assolà València el 1885, els sanitaris van prescriure la vacunació, molts valencians desconfiaven d'aquesta mesura preventiva i es negaven a aplicar-se-la. De l'animositat popular cap a l'anomenada *vacuna de Ferran*,¹²² n'és testimoni la premsa satírica del moment. Per exemple, en el número 12 del periòdic *La Moma* (20 de juny de 1885) es va imprimir la següent «Resepta infalible», d'intenció irònica evident:

La medisina millor
contra el colèrico mal
és bona olla, bons pollastres
y una chica de quins.años.
Verbigràsia esta mateixa
que vosté veu tan templà.¹²³
Y después per a fer boca
ajenjo, ron y coñac.

En aquesta mateixa publicació, en l'article «¿Sí o no?», signat amb el pseudònim de *Pep de l'Horta*, el qual gira també al voltant de l'epidèmia de còlera, es recull una sèrie de pensaments populars sobre els metges gens reconfortants per als facultatius: «Però qui va a mudar sóc yo. Me pense que en un bot me'n vaig a l'Àfrica y allí estaré

millor. Allí no ouiré dir que per cada una presona (sic) que mate un meche li donen sinc duros. Allí no me contaran que l'empelt és un negoci y que ls meches donen la *gotà*,¹²⁴ és el dir, que al que visiten li arrimen un aigua blanca y en seguida fa el malalt coll de figa.¹²⁵ Allí tampoc m'explicaran el cuento de la morta, de la pistola del marit, del gos envenenat y del meche» (núm. 11, 15 de juny de 1885). En l'entremés mallorquí *El misser fet míseres* compara el treball d'un advocat amb el d'un metge, considerat aquest més senzill, ja que «un parey de autors mirant, / en dos dias de tal modo / en lo art de matar se fa / que en sab més en quatre dias / que el més hàbil bandetjat». I és que «de los metjes, / està fundat tot lo art / en tres preceptes, qui a voltas / són tres sentències fatals, / qui se anomènan «la purga, / sangria y servicial», els quals «basta ja per descompondre / la tropa del cos humà, / fent perdre tota la forsa / als humors, ventrey y carn, / dexant-nos ab sa sorpresa / buits de bossa, carn y sanc» (A. Serrà, 1995:216).

En *El Mole* (núm. 11, 1837, ps. 166-167) es posa en solfa la imperícia dels metges i el seu llenguatge críptic. Diu un *doctor*: «Casi estaba per posar-li pleit a sen Pere, per cinc u sis malalts que me s'han mort malament, en manco de quinze dies. Segons el sistema de Broussais, no debien haber mort, u a lo manco no de lo que moriren, perquè el u morí de pulmonia y habia d'haber segut de fartera; el atre morí d'un ull de poll que li s'endeñà, y yo em pensí que moriria d'espasme. Asò és cosa terrible, com diu Hipòcrates y Avisena». El mateix galè diu al pacient, en aquest cas el periòdic *El Mole*, que té *plenitut de buidetat*, és a dir, «està molt ple de buit» i que «té una... una... d'allò que nosatros diem en grec *Pater emon*, o *entois ouranois*, que vol dir que per faltar-li a vostè aquell humit radical, aquell fluido elèctric, aquell... vostè m'entén?». La resposta del «malalt» és tan simple com esperable: «No señor, no l'entenc». Eduard Escalante no desaprofita tampoc l'ocasió de parodiar el llenguatge mèdic, cosa que devia provocar la rialla fàcil de l'espectador: «Juanito [estudiant de medicina]: -¿No lo ve? ¡Está fría, rígida, / tetánica, cataléptica! / Matildo: -Hombre, usted en toda esa càlifa¹²⁶ / de noms me trastorna a mi» (*op. cit.*, III, p. 28). I en una altra ocasió el pobre Matildo, el qual sospita que darrere les atencions de Juanito s'amaga la intenció de fer la cort a la seua dona, davant l'allau verbal d'aquest, exclama: «A este gàbula / yo a penes li entenc dos sílabes; / les solta aixina a descàrregues» (*ibid.*, p. 25).

També és objecte de censura, en aquest cas per part de la premsa, el mètode aleshores novedós de l'*homeopatia*,¹²⁷ vista com una moda a mitjan segle XIX. En concret, en *El Tabalet* se'n presenta una visió irònica: «S'ha fet molta moda el modo de curar al estil de *homeopatia*, y en veritat que és prodigiós. No cal porgues, ni empastres, ni res que done nosa al malalt. Diu, tens calentura. Segons el mètode ordinari te donaben refrescs, aigua d'arròs, taronchades, etc. Así no. Tens calentura? Pués cosa calenta. Però el remey pesa la mitat, de la mitat, de la mitat, de vint mitats de un cañamó... La homeopatia diu: Tens fret? Pués per a curar-te chel y neu y escarcha en la teua ànima. Tens calor? Pués foc y cantàrides¹²⁸ y serapismes¹²⁹ y ventoses. En un clau se'n trau un atre» (1847:55-56). I un poc més endavant hi dedica una estrofa burlesca, jugant amb

cada: «estàs preña..., / es coneix que tens ulleres. / Ya pots aparellar / el *boliquet*» (*Coloqui nou de lo que passa...*, 5); «Les coses que ha de previndre / la que se senta preñada. / Això que es diu bolcadeta, / que al *boliquet* acompanya» (Martí, 1996:346).

(94) *Embolcalls* en la *Relació verídica de lo que passa lo pobre casat en lo parteratge de samuller...* (Escobedo, 1992: 1098)

(95) És a dir, *estrenyecaps* 'gorreta de roba blanca que duen els nens petits' (DCVB, V, 592).

(96) «Peça llarguera de vidre, d'os o d'altra matèria dura, que es dona a xuclar als infants per facilitar-los la dentició», que el DCVB (IV, 502) documenta en Carles Ros. Es troba també en els diccionaris valencians vuitcentistes.

(97) «Tot hu du / el aya en la bolcadeta» (Escorigüela, *ibid.*, f. 31v). Veiem, doncs, que la *bolcada* no es componia només de peces de roba (DCVB, II, 556; *Diccionari Aguiló*, I, 252), sinó que en formaven part també els altres útils necessaris per a l'atenció, la cura i l'entreteniment del nadó.

(98) Era l'adult, home o dona, que mamava d'una dona lactant per a traure'n els calostres, accepció que el DCVB (III, 178) recull en valencià, sense documentar-la. Consta en els diccionaris valencians del XIX.

(99) Coromines (DECat, II, 442), diu que és mot conegut només com a valencià, encara que el DCVB (II, 862) registra també *calostro* a Puigcerdà, i especifica que en valencià s'usa en plural. *Calostro* és també castellà, sense que això signifiqui necessàriament, però, un origen castellà del nostre mot,

bé que Coromines (DCECH, I, 767-768) el creu molt sospitós de castellanisme. En Carles Ros trobem la primera documentació del mot respecte al DECat i al DCVB. L'inclogué també Sanelo en el seu diccionari: *calostro* 'calostro, leche nueva' (J. Gulsoy, 1963:86). És de remarcar el gènere femení usat per Carles Ros. En el col·loqui d'Escorigüela, en canvi, es troba en masculí (Martí, 1996:134).

(100) La presa d'ull és una de les malalties «no de metges» més característiques, exemple de la creença popular en les simpaties màgiques, és a dir, la possibilitat que les persones patesquen la influència a distància de forces espirituals que afecten la seua salut. Sobre la creença en la presa d'ull al País Valencià, vegeu Barona-Valladolid (1987:51-52), J. L. Fresquet *et al.* (1993:176-177), J. Gil Barberà; E. Martí Mora (1997:62-63, 126-129). Ricard Cester en la seua caricatura del *potinguero* en els *Tipos d'auca* (p. 52) diu que, segons aquest personatge, el xiquet, «si és guapo», «deu portar / per la muñica un cordell / roig, pa que no.l prenguen d'ull». A més, «per a que li ixquen les dents, / un collar de peònia; / pa que parle pronte y bé / és molt probat dur-lo a vore / Sant Antoni del Porquet, / y beure en la campaneta». Encara avui hi ha costum en alguns llocs de posar als infants perquè no els prenguen d'ull un llacet roig, unes bossetes amb fragments dels evangelis o una *figa*, és a dir, una maneta amb el puny tancat i el dit polze eixint entre els dits índex i cor.

(101) El saüc va gaudir d'una gran estima en la medicina popular, i hom li atribuïa no

el doble sentit d'uns topònims valencians: «Deixem-se de homeopatia, / pués segons un dotor vell, / les millors aygües del dia / són les de... *Masa-magrell*, / *Tabernes* y de la *Olleria*» (p. 80). És a dir, ni homeopatia ni banys medicinals, la millor manera de conservar-se sa és bevent i menjant en abundància, cosa que al segle XIX no sempre resultava fàcil per a les classes populars valencianes. En *La Donsaina* Bernat i Baldoví també recomana el menjar abundant i nutritiu com a remei per a les dolències, en aquest cas per al dolor de barres: «Que són bones medisines / per a el dolor de les barres / els pernills, les coques fines / y un rastre de botifarres» (núm. 5, 29 de desembre de 1844).

Una altra novetat mèdica que fou motiu de sàtira en les publicacions populars valencianes fou el procediment curatiu del cirurgià parisenc Mr. Le Roy, que tingué un gran ressò a la València dels anys vint del segle XIX, a jutjar pels més de 46.000 exemplars que l'editor Marià Cabrerizo va vendre en tres anys del seu llibre *La medicina curativa o la purgación dirigida contra la causa de las enfermedades*.¹³⁰ L'any 1827 es va publicar a la capital valenciana, en la impremta de Benet Montfort, el *Rahonament o coloqui nou que sobre la medicina curativa de monsiur Laroà han tengut el mestre Gori, fiel de fejos, y el tio Tòfol, llaurador dels doctes de un poble distant una llegua de esta ciutat de València*, de caràcter satíric, probablement instrumentalitzat per les autoritats sanitàries, que s'oposaven al mètode de Le Roy. En aquest paper el *llaurador docte* Tòfol representa la perspectiva de la medicina tradicional, i el mestre Gori és un dels *hòmens il·lustrats* suposadament enganyats per *monsiur Laroà*.¹³¹ Aquest propaga que la causa de totes les malalties és única, el "germen de corrupció" (p. 5), que diu, I, per tant, "promet el remey que cura / totes les enfermetats" (p. 3). Aquest medicament tingué bastant acceptació, no únicament entre "el vulgo" (p. 4), sinó també entre "els senyors de més bon nas, / de càlcul, / molt instruits" (p. 8). Tòfol, que afirma tenir estudis de medicina, replica durament contra aquestes idees amb arguments científics. Enfront de la passió irreflexiva dels ignorants, s'imposa la raó de la ciència, la competència de la Universitat i dels "llibres de autoritat" (p. 6) i l'experiència acumulada (p. 7). Tòfol pren partit pels remeis tradicionals de la medicina: les *sangries*,¹³² els *refrescs*, els *pectorals*, que, segons diu, han demostrat llargament la seua eficàcia. Finalment, com era previsible, el mestre Gori resta convençut pels arguments de Tòfol i canvia la seua idea inicial sobre *monsiur Laroà* i la seua medicina, que, segons diu, no era més que un *vomitiu o porgant* (p. 11).

Entre els facultatius sempre hi ha hagut un rebuig lògic cap a aquells qui han exercit la medicina sense titulació i contra les pràctiques mèdiques no acadèmiques. Ja Jaume Roig en l'*Espill* fustigava els diferents tipus de curanderos que hi havia al seu temps i les supersticions d'aquestes pràctiques (cf. A. Chabret, 1905:405-407). Als segles següents continua la literatura mèdica antisupersticiosa amb la finalitat de denunciar i combatre els mètodes de curar populars, car es creien propis de la ignorància i de l'error (cf. L. S. Granjel, 1968; E., Balaguer, R. Ballester, J. Bernabeu, E. Perdiguero, 1987:35). Ja hem vist com hom acusava Le Roy de *curandero satíric*, i, igualment, no

és rar trobar satiritzat en la literatura d'ambient popular el tipus del saludador o remeier, com ocorre en el sainet de Josep Fambuena *Fer les cartes* (València, 1881) i en la composició de Lluís Cebrian "La curandera", dins dels *Tipos d'auca* de Constantí Llombart (1878, ps. 175-181). En tots dos casos hom critica la falsedat del personatge i els enganys de què es val, al mateix temps que es reprén la ignorància i la credulitat dels seus clients. Mentre aquestes continuen, "a vivir, / que tindràs pa de vagància / mentres dure la ignorància" (*Fer les cartes*, p. 30). La curandera de Fambuena, a més de *curar de gràcia, arregla i desfà casaments, fa les cartes*, és a dir, pretén endevinar el futur ("lo que ha de sosoir") amb les cartes, i fa "polvos y begudes, / y atres moltes bruixeries". J. Martí Gadea (*Tipos... Apèndix*, València, 1908, ps. 124-125) contraposa els antics *saludadors*, que al seu temps ja no abundaven "com abans", els quals, segons ell, "eren pobres, humils y virtuosos", als *espiritistes, curanderos, sonàmbuls, apòstols, gitanes* i *els que alcen figura o fan les cartes*, que "han entrat en lloch de ells", els quals considera uns estafadors, mentiders i interessats. Al costat dels remeiers amb consulta fixa, normalment en el seu domicili, estaven els ambulants, com el *sacamuèlas* de la peça teatral *En lo mich del Mercat* (València, 1884), de Manuel Millàs, el qual anava muntat en una haca i amb un tambor venent pel mercat remeis "para curar las dolencias / de cualquiera enfermedad" i extraient les dents a qui li ho demanés (p. 23).

Per últim, voldríem referir-nos a un recurs fet servir de tant en tant en la premsa satírica, com és l'aplicació figurada dels termes mèdics a altres àmbits de la vida social i política comentats en aquestes publicacions. En l'article ja citat «Homeopatia» de *El Tabalet* la referència a aquesta tècnica mèdica es trasllada irònicament a la política: «Els *hòmens-o-pates*¹³³ de la pàtria diuen: «Els *siudadanos* tenen fam? Pués per a curar-los fam en ells. ¿Els *siudadanos* tenen fret de dinés? Pués fret de dinés en ells...» En un altre article de la mateixa revista, «Baños prodigiosos», s'aprofita l'avinentsa que «estem en la època en què molts malalts solen anar-se'n per eixos *trigos de Dios* en busca de la salut» als *banys prodigiosos*, per a denunciar la carència alimentària de la població, que és l'autèntica plaga del segle: «La enfermetat que es patix cheneralment en lo Reine de València és... fam. Contra esta espècie de febres no es coneix medisina més probada que les olles, el magre (que no siga masa poc) y alguna que atra estacioneta en eixes *hermites*¹³⁴ que tenen el ram a la porta» (p. 80).

En un article d'*El Mole* (1837, vol. I, 157) es fa referència als problemes econòmics del poble amb el terme *constipat de bolxaca*: «Si no menten tots, ya tenim nova Deputasió Provinsial. Y pareix que els pobles no tindran boca en què parlar, si els se la tapen en rachola y alcheps. A lo manco, si estan *costipats de bolchaca*, no.ls faltará qui els cure. No.ls faltaran reseptes y *eixarop de chicòries*,¹³⁵ *calaguala, llet de la terra, escursonera*¹³⁶ y *burfalaga*». ¹³⁷ Els problemes de la premsa es comparen amb *el còlera*: «El *còlero* (sic) els ha entrat als periòdics. Diuen els dotors que sols una evacuasió molt forta els pot salvar. ¡Que llastima! Tots van *estítics*»¹³⁸ (*El Mole*, I, 158).

sols virtuts medicinals, sinó també poder màgic (cf. P. Font i Quer, 1981:754).

(102) Ja a l'Edat Mitjana en els batejos era costum que els padrins obsequessen els fillols amb regals sumptuosos. De l'esplendidesa del padrí depenia la solemnitat de l'acte (cf. J. Sanchis Sivera, 1993:40).

(103) L'*acurtament* en valencià és l'acte d'acurçar un infant, llevar-li els bolquers i vestir-lo de curt (DCVB, I, 174).

(104) Sobre els costums en els velatoris dels albat, vegeu també el sainet *En la velà d'un albat* de José Martínez Vercher (València, 1865) i la bibliografia que cita G. Garcia Frasset (1992:181).

(105) Era anomenada també *nodridora* (*nudridora*) (*Secrets d'agricultura...*, 25).

(106) Sembla que no era infreqüent l'engany, tant per part de les dides com de les agències de col·locació. Neus, que vol contractar una ama de llet, es queixa amargament d'una experiència anterior: «Yo a vostés ya les entenc. / Un ama que yo vaig pendre / quant naixqué el meu Rafelet / també me dia al prinsipi / que tenia com vosté / dos rius [de llet], y era veritat, / però eren dos rius secs. / Y pa que dugueren aigua / no sé si.m gastí dinés / en ventre y peus de borrego, / pa qu.ella de matinet / se prenguera el caldo en sucre, / sinse contar además / les horchates de piñons / que se jalaba molt bé, / y les sopetes en alls / que menchaba a tot arreu» (M. Millàs, *ibid.*, p. 18; cf. R. Blasco, 1986:135-139). Els metges catalans de l'època insistien en la conveniència de la lactància maternal. Pere Puig, en el *Mèthodo de criar las cria-*

turas de llet, traducció, comentari i resum de l'obra de l'italià Baldini (1786), també participava d'aquest pensament, i es mostrava molt crític amb les dides, que, entre altres deficiències, no guardaven les mesures higièniques i sanitàries mínimes i no ateniaven convenientment la criatura. Ja Jaume Roig, al segle XV, posava en solfa la pràctica de les mares que per motius estètics i de comoditat personal buscaven nodrir als seus fills, sense parar esment a les malalties que els podien encomanar (cf. A. Chabret, 1905:401).

(107) La pallola i la pigota van ser dues de les malalties causants de més mortalitat infantil al llarg dels segles XVII, XVIII i XIX (cf. G. Garcia Frasset, 1992:178-183). Porcar informa que l'any 1612 hi hagué a València «gran mortaldat de pigota en los gichs, y en est any se'n moriren molts» (V. Castañeda, 1934:I, 150).

(108) Encara que generalment és femení, en la *Relació verídica de lo que passa lo pobre casat en lo parteratge de sa muller...* consta *los barretas* (Escobedo, 1992:1100). En el receptari de Micer Johan hi ha una recepta «per a mal de *baretas*» (E. Moliné, 1914:431). És un derivat de *barra*.

(109) Carles Ros dóna un remei popular contra aquesta afecció: «Si acàs el fill o la filla / van de la complexió estrets, / au de fer una caleta / de paper, ben rolladet, / tintadet en oli y sal, / o si no li possareu, / untat de aqueix mateix modo, / de jolibert un tronjet».

(110) Cap afegir els remeis que enumera i caricaturitza Ricard Cester en el tipus del *potin-guero* (*Tipos d'auca*, ps. 52-55).

Acabem amb alguns refranys de Carles Ros (1736) i de Joaquim Martí Gadea (1891a)¹³⁹ sobre tema mèdic, alguns també amb contingut moral, que d'alguna manera sintetitzen diferents aspectes de la visió popular sobre la medicina i la salut, com ara la importància de matinar, la febra, l'orina, el perill de les recaigudes, la pigota, idees sobre nutrició, o la influència de les llunacions en la salut humana, entre altres:

«En ser dia, deixa el llit, / tindràs salut y dellit» (C. Ros, p. 54), «Febres de maig, salut per a tot l'any» (*ibid.*, p. 56; Martí Gadea, p. 438), «La febra amansa al lleó» (C. Ros, p. 68), «La febra contínua mata a l'home» (*ibid.*)¹⁴⁰ «La recayguda és pitjor que la cayguda» (*ibid.*, p. 69)¹⁴¹ «Ni detenir molt la orina / ni sentir olor de bacina» (*ibid.*, p. 76)¹⁴² «Qui çopa molt a la nit / no dorm sossegat al llit» (*ibid.*, p. 87)¹⁴³ «Lo temps tot ho cura» (*ibid.*, p. 66)¹⁴⁴ «No.t dies polida, / que de la pigota no sies eixida» (*ibid.*, p. 79)¹⁴⁵ «Ni fiar de paraules de chitana, ni beure ni menchar sense gana» (Martí Gadea, p. 445), «Ni puchar a cavall sense cagar, ni faena de forsa sense almorsar» (*ibid.*, p. 446), «No senc yo la enfermetat, sinós el reguiñ que li ha quedat» (*ibid.*, p. 448), «Pascua marsal, mortaldat o fam» (*ibid.* p. 450), «Sempre les festes machors al ventrell causen dolors» (*ibid.*, p. 457), «Tindràs sempre bon delit, si temples ton apetit» (*ibid.*, p. 460), «Tan poc és l'arsènit que no mata» (*ibid.*, p. 459), «Salud y gràsia y un duro en la faixa» (*ibid.*, p. 457), «Guarda't de la hipocresia, / perquè.s mala malaltia» (C. Ros, p. 57), «Qui a sos pares tracta bé / viurà molt, perquè yo ho sé» (*ibid.*, p. 91).

5. CONCLUSIONS

Es constata la continuïtat de la medicina tradicional catalana. En els receptaris del segle XIX es retroben remeis que es remunten a l'Edat Mitjana, amb fonts fins i tot anteriors.

Es verifica la pervivència del català en els textos mèdics als segles XVIII i XIX.

Els textos mèdics i farmacològics antics ens proporcionen informació d'interés tant per a la història de la medicina com per a la història de la llengua. Per tant, la col·laboració interdisciplinària resulta enriquidora en l'estudi d'aquestes obres.

És palesa la necessitat d'inventariar els tractats i vocabularis mèdics catalans. Almenys seria ben interessant de plantejar-s'ho als segles XVI-XIX, època en aquest aspecte menys coneguda.

És recomanable l'edició d'aquesta mena de textos, molts inèdits o difícilment accessibles, acompanyada de glossaris o estudis lèxics. F. de B. Moll (1982:334) ja va proposar un programa similar per als textos medievals, que caldria ampliar als textos dels segles XVI-XIX, necessaris per establir l'enllaç entre l'època medieval i la medicina actual.

Es fa evident la necessitat de confeccionar un vocabulari històric que reculli el lèxic mèdic i farmacològic d'aquestes obres. Això permetria completar els nostres repertoris

lexicogràfics i aportar solucions a problemes actuals de fixació de neologismes i de mots tècnics i científics.

En un moment com l'actual en què, almenys en els àmbits urbans, s'han perdut molts dels coneixements de la societat tradicional sobre l'ús de les plantes medicinals i d'altres productes d'origen animal o mineral, seria interessant per a l'antropologia cultural recuperar-los a través dels textos antics. Per això, convindria acompanyar els noms dels diferents elements medicinals de les seues aplicacions terapèutiques.¹⁴⁶

Verifiquem l'interés de la literatura popular antiga com a font d'estudi de la nostra cultura mèdica tradicional,¹⁴⁷ continuada en bona part fins a l'actualitat, amb el seu lèxic específic.

Per a una comprensió plena del lèxic mèdic i farmacològic, com el d'altres camps semàntics, cal estudiar-lo en relació amb la societat que el produeix i el fa servir. Recíprocament, els mots ens ajuden a copsar la manera com interpreta la realitat cada poble.

JOAQUIM MARTÍ MESTRE
Universitat de València

(111) El mot *calaguala*: avança la data de documentació respecte al DCVB (II, 832). Aquesta planta s'emprava, efectivament, contral'excitació nerviosa i els esvaniments (cf. DCVB; P. Font i Quer, 1981: 420). Es documenta també la variant *calahuala*: «Tomàs, fessme *calahuala*» (Eduard Escalante, *op. cit.*, p. 75). En el diccionari de J. Pla i Costa *caraguala* (J. Martines, 1998: 129).

(112) *Gatet* ací té el sentit d' 'enuig, irritació; disgust', acceptió no recollida als diccionaris consultats.

(113) Cf. «No hi a millor doctor que u mateix» (Martí Gadea, 1891 a:447).

(114) *Retorçó* 'retorciement, aplicat sobretot al del budells o ventre' avança la data de documentació.

(115) En efecte, el margalló, pel seu alt contingut en matèria tànnica, es va utilitzar contra les diarrees (cf. P. Font i Quer, 1981:957).

(116) És a dir, *gerepiga*. És un producte medicinal, ingredient de pocions i begudes. És mot valencià i tortosí. Griera (1966-70:VII, 128) i el DCVB (VI, 301) el defineixen com 'sèver sucotrí'; Griera recull també, a Tortosa, la variant *xeripiga* 'específic purgant' (XIV, 329). Coromines (DECat, IX, 512) s. v. *xeripiga* remet a *geripiga*. Unes altres variants són: *giripiga*, *gerapiga*, i les més pròximes a l'ètim *giripigra*, *gerapigra* (grec *ιερὰ πικρά* 'amarga santa').

(117) *Xalapa*, és a dir, el castellà *jalapa*. Arrel d'una planta procedent d'Amèrica, usada en medicina com a purgant enèrgic. En català *flor de nit* (cf. P. Font i Quer, 1981:161-162).

(118) És mot castellà. En català, *ruibarbre*. El *Tresor de la llengua* de Grieria recull, sense indicació de procedència, la variant *rabarbre* (XII, 33), pròxima en el vocalisme inicial a la forma *rabàrbaro* de l'*Index nominum...* (Arderiu, 57).

(119) Deu tractar-se del castellà *mejorana* (cat. *moraduix*).

(120) Variant de *camamilla*.

(121) Sobre l'obra de Pascual Garcia, veg. Montoya (1997), i més en concret sobre els seus remeis, que Montoya lliga amb «La Medicina feta per En Bernat Metge apropiada a tot mal», Montoya (1980).

(122) El metge Jaume Ferran i Clua (1852-1929) va crear una vacuna per prevenir el còlera. Sobre aquesta vacuna, vegeu J. M. López Piñero (1985) i Mª J. Báguena (1992:133-137).

(123) Segueix un dibuix de la *xica*.

(124) *Donar la gotà* a algú és enverinar-lo; accepció no recollida als diccionaris consultats.

(125) *Fer coll de figa* 'morir-se'. El DCVB (V, 860) el registra com a valencià, però sense documentació.

(126) *Càlifa*: metàtesi de *càfila* 'multitud'.

(127) És un mot introduït al segle XIX en català (cf. DECAt, IV, 806; DCVB). El mètode homeopàtic fou definit i experimentat l'any 1790 pel metge alemany Christian Friedrich Samuel Hahnemann, que basà la nova terapèutica en l'aforisme *similia similibus curantur*.

(128) Nom d'un insecte coleòpter que s'utilitzava en medicina com a vesicatori. Es documenta ja al segle XV (DECAt, II, 486; DCVB, II, 930). En Eduard Escalante amb sentit fi-

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

AGUSTÍ, Miquel (1617): *Llibre dels secrets de agricultura, casa rústica y pastoril*, Barcelona.

ALCANYÍS, Lluís (1915): *Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència*, dins RIBELLES COMÍN, Josep, *Bibliografia de la lengua valenciana*, Madrid, vol. 1, ps. 17-28.

ALIBERT, Louis (1988): *Dictionnaire occitan-français*, Tolosa, Institut d'Etudes Occitanes.

ALPERA, Lluís (1968): *Los nombres trecentistas de botánica valenciana en Francesc Eiximenis*, València, IAM.

ANDOLZ, Rafael (1977): *Diccionario aragonés*, Saragossa.

ARAZO, Mª Àngels (1982): *Las hierbas. Herboristería valenciana*, València, Vicent Garcia Editores.

ARDERIU, Xavier (1992): «Un vocabulari farmacològic llatí-català del segle XVIII», dins *Miscel·lània Jordi Carbonell*, 4, ps. 39-58.

AVENOZA, Gemma (1994): «Anotacions lèxiques extretes de Mss. catalans medievals. Món vegetal», *Verba*, 21, ps. 303-337.

— (1996): «Del calaix de l'apotecari i de l'especier», dins *Scripta Philologica in Memoriam Manuel Taboada Cid*, tomo II, A Coruña, Ediciones Universidade da Coruña, ps. 781-804.

— (1996 a): «Els «Graus de les medicines» de l'*Inventari o col·lectari de cirurgia de Guy de Chauliac*», dins *Miscel·lània Germà Colón*, 6, Barcelona, PAM, ps. 17-36.

BÁGUENA CERVELLERA, Mª José (1992): «La enfermedad y su prevención», dins José María López Piñero (dir.): *Historia de la medicina valenciana*, t. III, València, Vicent Garcia Editores, ps. 129-145.

BALAGUER, E.; BALLESTER, R.; BERNABEU, J.; PERDIGUERO, E. (1987): ««Trencar els golls», «poner las cañas», «mirar el aliacà», rituales diagnóstico-terapéuticos», *Canelobre*, 11, ps. 35-38.

BARONA VILAR, Josep Lluís; VALLADOLID LÓPEZ, Mª Jesús (1987): «Superstició i pensament mític a la medicina popular valenciana: les malalties «no de metges»», *Canelobre*, 11, ps. 48-54.

BATLLORI, Miquel (1947): *Arnau de Vilanova. Obres catalanes, vol. II: Escrits mèdics*, Barcelona, Barcino.

BATTISTI, Carlo; ALESSIO, Giovanni (1975): *Dizionario etimologico italiano*, Firenze, G. Barbèra Editore.

BELTRAN I CALVO, Vicent (1994): *El parlar de Callosa d'En Sarrià i de les Valls de Tàrbena i de Guadalest. Aportació al vocabulari fitonímic i zoonímic valencià*, València, Generalitat Valenciana.

— (1997): *El parlar de Benissa*, Alacant, Instituto de Cultura «Juan Gil-Albert».

BLANC, Miquel (1994): *Garba. Mil paraules de Calaceit*, Barcelona, Columna.

- BLASCO, Ricard (1986): *Els valencians de la Restauració. Estudi sobre la composició de la societat valenciana del 1874 al 1902*, Barcelona, IEC.
- BRIZ, Antonio (1991): *El parlar de la comarca de Requena-Utiel*, València, Generalitat Valenciana.
- CASTAÑEDA ALCOVER, Vicente (1934): *Cosas evengudes en la ciutat y regne de València. Dietario de Mosén Juan Porcar, capellán de San Martín (1589-1629)*, Madrid.
- CAVANILLES, Antoni Josep (1795-1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, Imprenta Real, 2 toms.
- CHABRET, Antoni (1905): «Apéndice II. Jaime Roig como médico en su libro «Spill o Libre de les dones»», dins Jaume Roig, *L'Espill*, edició de Roc Chabàs, Barcelona, *L'Avenç*, ps. 393-412.
- CIFUENTES, Lluís (1997): «*Traslatar sciència en romans catalanesch*. La difusió de la medicina en català a la Baixa Edat Mitjana i el Renaixement», *Llengua i Literatura*, 8, ps. 7-42.
- Col·loquis i raonaments* (1983), edició facsímil amb una introducció de Ricard Blasco, València, L'Estel.
- COLOMINA, J. (1991): *El valencià de la Marina Baixa*, València, Generalitat Valenciana.
- DCECH = COROMINES, Joan (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid, Gredos, 6 vols.
- DCVB = ALCOVER, Antoni M.; MOLL, Francesc de B. (1988): *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Palma de Mallorca, Moll, 10 vols.
- DECat = COROMINES, Joan (1980-1988): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial, 9 vols.
- Diccionari Aguiló* (1914-1934). Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster, revisats i publicats sota la cura de Pompeu Fabra i Manuel de Montoliu, Barcelona, IEC, 8 vols.
- Dizionario Garzanti della lingua italiana*, Milano, Garzanti, 1973.
- ESCARTÍ, Vicent J. (1992): «Les *Notícies* en català del notari valencià Bertomeu Blasco i Siurana (s. XVII)», dins *Miscel·lània Sanchis Guarner*, II, Barcelona, PAM, ps. 5-26.
- ESCOBEDO ABRAHAM, Joana (1992): *Poesia popular catalana no religiosa del segle XVIII*, Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral.
- ESCRIG, Josep; LLOMBART, Constantí (1887): *Diccionario valenciano-castellano*, València.
- FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, Lluís (1945): «Noticia de un lapidario valenciano del siglo XV», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XVIII, ps. 193-216.
- (1955-56): «Una versió catalana del *Libre de les herbes* de Macer», *Estudis Romànics*, V, ps. 1-54.
- FONT I QUER, Pius (1981): *Plantas medicinales. El Dioscórides renovado*, Barcelona, Labor.
- gurat: «Me retracte, / no puc en esta cantàrida» (*op. cit.*, II, p. 269). Els diccionaris valencians del segle XIX recullen la variant *cantària* (M. Rosanes, 1864:33; Escrig-Llobart, 1887; J. Martí Gadea, 1891), que el DCVB només troba a Menorca i que Coromines (DECat) no esmenta. Entre el 14 de novembre de 1849 i gener de 1850 es va publicar a València el periòdic *La Cantàrida*, redactat per Josep Maria Bonilla.
- (129) Potser adaptació del castellà *serapino* (català *serapí*) 'sagapín, gomo-resina de la *Ferula persica* usada en medicina'.
- (130) N'hem tingut accés a la quarta edició, publicada a València, en l'Oficina de Josep Ferrer d'Orga, l'any 1828 (cf. *Homenatge a la impremta valenciana, 1474-1974*, València, Gorg, 1974, ps. 32, 97).
- (131) Tòfol anomena burlescament Le Roy *so barber* (p. 6), *polaco* i *curandero satíric* (p. 10), que només cerca l'enriquiment personal. Tinguem present que antigament els barbers, a més d'*afeytar* (J. Martí, 1997:360) i *tallar cabells* (E. Escalante, *op. cit.*, II, p. 270), acomplien algunes funcions sanitàries, com fer de *sangraors*, és a dir, aplicar sagnies, i *traure quixals* (E. Escalante, *op. cit.*, I, p. 330; II, p. 270), cosa que al cap i a la fi representava una intrusió en la feina dels metges. L'apel·latiu burlesc *polaco* en els col·loquis se sol aplicar als dentistes (cf. J. Martí Mestre, 1996:162; 1997:337), funció que també solien fer els barbers. No resta totalment clar per què hom els anomenava així, però és possible que aquest nom tingués a veure amb el seu vestuari, el

qual recorda la *polaca*, que era una 'casaquilla de faldón corto que vestían los lanceros polacos' i per extensió una 'especie de guerrera con dos filas de botones usada en las academias militares' (cf. *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo Americana*, Barcelona, Espasa, vol. 45, p. 1211 i *Gran Enciclopedia Larousse*, Barcelona, Planeta, 1975, vol. 8, p. 538). Precisament, en el *Coloqui del chasco del quixal*, recopilat per Joan Baptista Escorigüela, es fa un retrat caricaturesc del dentista ("el polaco"), el qual anava «vestit a lo militar, / en un sombrero de tres picos, / més bell que el portal de Quart, / la peluca tota arnada, / com la de Blayo. Un casac / o casaca del Cid Diaz / tallada a lo natural, / una chupa asta els chenolls / de tisú de enguañ pasat» (J. Martí Mestre, 1997: 338).

(132) Les sagnies eren utilitzades antigament per a tot tipus de dolència, però ja eren criticades en algun col·loqui, fins i tot anterior, com el *Coloqui nou dels serenos*, del segle XVIII: "També avisen [els serenos] lo barber, / si algú és menester sangrar. / Yo responch que les sangries / se les fasen en vi blanc, / que la sanch fora del cos / lo que fa és debilitar. / Y en ves de donar salut, / sol matar en un desmay" (J. Martí, 1996:294-295). Per tant, la seua acceptació no era tan unànime com Tòfol vol donar a entendre en el col·loqui, i possiblement ja no devia ser-ho entre els facultatius: «els autors clàssichs, / cuant de inflamasió han tratat, / en les causes y els efectes / algú que atre ha discordat; / en la curació ningú, / tots convenen en sangrar» (ps. 9-10). El mot també es docu-

- FRESQUET, J. L.; TRONCHONI, J. A.; FERRER, F.; BORDALLO, A. (1993): *Salut, malaltia i terapèutica popular als municipis riberecs de l'Albufera*, València, Universitat de València, CSIC.
- GARCIA BALLESTER, Lluís (1988): *La medicina a la València medieval*, València, IVEI.
- GARCIA FRASQUET, Gabriel (1992): «Teatre valencià i realitat quotidiana a propòsit de les epidèmies (1833-1936)», dins *Miscel·lània Joan Fuster*, V, Barcelona, PAM, ps. 171-217.
- GENOVÉS OLMOS, Eduardo (1911): *Bibliografia valenciana*, València.
- GIL BARBERÀ, Juan; MARTÍ MORA, Enric (1997): *Medicina valenciana màgica y popular*, València, Carena.
- GINER, ROSA (1991): *Manuscrits del Fons de la Biblioteca Serrano Morales*, València, Ajuntament de València, 2 vols.
- GÓMEZ SENENT, Carme (1982): *Literatura de cordell valenciana dels segles XVIII i XIX*, València.
- GRANJEL, L. S. (1968): «Aspectos médicos de la literatura antisupersticiosa española de los siglos XVI y XVII», dins *Humanismo y Medicina*, Salamanca, Universidad de Salamanca, ps. 117-129.
- GRIERA, Antoni (1929): «Tríptic: la naixença, les esposalles, la mort», *Butlletí de Dialectologia Catalana*, XVII, ps. 79-135.
- (1931): «Noms d'algunes malalties», *Butlletí de Dialectologia Catalana*, XIX, ps. 241-256.
- (1966-1970): *Tresor de la llengua*, Barcelona, Polígrafa, 14 vols.
- LAMARCA, Lluís (1839): *Ensayo de un diccionario valenciano-castellano*, València.
- MAR CET, Pere; SOLÀ, Joan (1998): *Història de la lingüística catalana 1775-1900. Repertori crític*, Girona, Eumo.
- MARQUET, Lluís (1977): «Els neologismes científics», dins *Actes del IV Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalana*, Barcelona, PAM, ps. 251-268.
- MARTÍ GADEA, Joaquim (1891): *Diccionario general valenciano-castellano*, València.
- (1891a): *Ensisam de totes herbes*, València.
- MARTÍ MESTRE, Joaquim (1994): «Una contribució a la lexicografia del segle XVIII: Marc Antoni d'Orellana», dins *Miscel·lània Germà Colon*, 1, Barcelona, PAM, ps. 111-145.
- (1996): *Col·loquis eròtico-burlescos del segle XVIII*, València, IVEI.
- (1997): *Literatura de canya i cordell al País Valencià. Els col·loquis de temàtica jocosa i satírica. Edició i estudi lingüístic*, València, Denes.
- MARTINES I PÉREZ, Josep (1998): *El diccionario valenciano de Josep Pla i Costa (1817-1890)*, Alacant, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert».
- MARTÍNEZ I MARTÍNEZ, Francesc (1927): *Folklore valencià*, València, Societat Valenciana de Publicacions.
- MASCARELL GOSP, Josep (1961): *Amics de muntanya. Excursionisme i plantes medicinals*, València, Sicània.

- MENHARDT, H. (1930): «Pharmacologie catalane. Un manuscrit catalan dans la bibliothéque de l'évêque à Klagenfurt-Autriche», *Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura*, III, ps. 245-267.
- MESQUIDA I CANTALLOPS, Joan-Antoni (1996): «Actualitat dels estudis sobre el llenguatge científic del català», dins *Actes del Desè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalana*, III, Barcelona, PAM, ps. 275-295.
- MIGUÉLEZ, Eugenio (1993): *Diccionario de las hablas leonesas León-Salamanca-Zamora*, León.
- MILLO, Llorenç (1998): *Gastronomia valenciana*, València, Generalitat Valenciana.
- MOLINÉ I BRASÉS, Ernest (1914): «Receptari de Micer Johan», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, any XIV, núm. 54, ps. 321-440.
- MOLL, Francesc de B. (1982): «Sorpreses i problemes d'un filòleg davant la medicina medieval», dins *Textos i estudis medievals*, Barcelona, PAM, ps. 319-334.
- MONTOYA, Brauli (1980): «Els Remeis de Pasqual el Pintor», *Betania*, 28.
- (1997): *Pascual Garcia, la poesia d'un poble*, Novelda, Edicions Locals.
- PELLICER I BATALLER, Joan (1987): «Herbes medicinals al País Valencià», *Canelobre*, 11, ps. 68 ss.
- PIAT, L. (1989): *Dictionnaire français-occitanien*, Raphèle-Lès-Arles, Culture Provençale et Méridionale.
- POU, Onofre (1580): *Thesaurus puerilis*, Barcelona.
- POUNDS, Norman J. G. (1992): *La vida cotidiana: Historia de la cultura material*, Barcelona, Crítica.
- QUINTANA, Artur (1995): *Lo Molinar. Literatura popular catalana del Matarranya i Mequinensa. I. Narrativa i teatre*, Calaceit, Instituto de Estudios Turolenses.
- RAGUER, Eudald; PUIG, Pere (1989): *Textos mèdics catalans (Pediatría i obstetrícia al segle XVIII)*, a cura de Manuel Mª Escudé i Josep Grau, Ripoll, Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès.
- RECASENS, Daniel (1991): *Fonètica descriptiva del català*, Barcelona, IEC.
- REIG, Eugeni S. (1999): *Valencià en perill d'extinció*, València.
- RIBAS I PONTÍ, Francesc (1988): «L'ús del català en els tractats de pesta», *Gimbernat*, IX, ps. 293-312.
- RIBELLES COMÍN, Josep (1943, 1978): *Bibliografía de la lengua valenciana*, t. III i IV, Madrid.
- RIERA, Carles (1994): *El llenguatge científic català*, Barcelona, Barcanova.
- RIERA TUÈBOLS, Santiago (1983): *Síntesi d'història de la ciència catalana*, Barcelona, La Magrana.
- RÍOS GARCÍA, Isabel (1989): *El habla de Sot de Ferrer*, Castelló, Diputació de Castelló.
- ROS, Carles (1736): *Tratad de adages y refranys valencians*, València.
- ROS, Carles (1764): *Diccionario valenciano-castellano*, València.
- menta, encara que més rarament, en la forma genuïna *sagnia* (E. Escalante, *op. cit.*, III, p. 357).
- (133) És curiós el plural *hòmens-o-pates*, de caràcter humorístic, creat amb el recurs de l'etimologia popular a partir del cultisme *homeòpates*, aprofitant la novetat i l'escàs arrelament popular del mot. Un altre autor popular del segle XIX, Antoni Roig i Civera, en el sainet *En la plasa de bous o un hora de cuarentena* (València, 1871:9), criticant també la nova tècnica terapèutica, adapta el mot en la variant aferètica *mopaties* 'homeopaties': «¿Pos perquè.s calfen el cap / en mopaties ni enderdos?» (cf. G. Garcia Frasset, 1992:185). Aquestes no són les úniques adaptacions populars de cultismes i neologismes al segle XIX, i segurament requeririen un estudi més aprofundit, que deixem per a una altra ocasió.
- (134) És a dir, 'tavernes'. Mot argòtic bastant usual als segles XVIII i XIX. En la queixa del col·loquier valencià Carles Leon del llenguatge de moda ja diu que al seu temps «diuhen a la tenda *hermita*, / y al beure diuhen bufar» (*Els dos besons Nelo y Quelo, Eràclito y Demócrito del present segle (...), pasen les nits toledanes tractant y cotejant els temps pasats en lo present estat de les coses del poble en general. Tercera part*, Madrid, 1787, p. 3). En el vocabulari de Vinyoles (1978:84) es recull *ermita* 'taverna'.
- (135) En l'*Index nominum...*, *xicoires* (Arderiu, 49).
- (136) És a dir, *escurçone-rra*, dita així perquè s'usava com a contraverí de la picada d'escurçó.

- (137) Variant de *bufalaga* (DCVB, II, 738).
- (138) Variant del cultisme *estíptic* 'restret'.
- (139) El contrast entre tots dos reculls ens proporciona dades sobre l'evolució de la llengua entre els més de 150 anys que els separen.
- (140) Martí Gadea: «La febra amansix al lleó» (p. 440), «La febra contínua mata» (*ibid.*)
- (141) Martí Gadea: «La recayguda és pichor que la enfermetat» (p. 441).
- (142) Martí Gadea: «Ni de tindre la orina, ni sentir olor de basina» (p. 445)
- (143) Martí Gadea: «Qui sopa molt de nit no té sosiego en lo llit» (p. 455).
- (144) Martí Gadea: «El temps tot ho cura o madura» (p. 436).
- (145) Martí Gadea: «No.t tingues per huapa o polida, que de la pigota no sigues eixida» (p. 449).
- (146) En el ms. 6735 de la Biblioteca Serrano Morales i en els altres documents consultats trobem algunes aplicacions medicinals que no hem constatat en altres fonts. Per exemple, de l'*almoradui*, de les *almeles*, de l'*herba d'alfals*, de les *prunes d'escaldar*, de la *taronja*, de les *panses*, de la *persaguera borda*, de l'*aigua d'arròs*, de les *figues blanques* per a les «torbes de cap», o la masticació d'un tros de paper blanc per a combatre les hemorràgies nasals.
- (147) G. Garcia Frasquet (1992) es basa també en la literatura popular valenciana, especialment en els sainets, per estudiar el reflex social de les epidèmies que afectaren les terres valencianes entre els anys 1833 i 1936.
- ROSANES, Miquel (1864): *Miscelánea que comprende vocabulario valenciano-castellano*, València.
- SANCHIS SIVERA, José (1993): *Vida íntima de los valencianos en la época foral*, Altea, Aitana.
- Sanmartín, Julia (1998): *Diccionario de argot*, Madrid, Espasa.
- SEGURA, Isabel (1981): *Romances de señoras*, Barcelona, Alta Fulla.
- SEGURA I LLOPES, Josep Carles (1996): *Estudi lingüístic del parlar d'Alacant*, Alacant, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert».
- SERRÀ CAMPINS, Antoni (1995): *Entremesos mallorquins*, Barcelona, Barcino.
- TORRES NAVARRETE, Francesc (1995): *La llengua de Carles Ros*, València, Universitat de València, tesi doctoral.
- VALLRIBERA I PUIG, Pere (1987): *L'obra mèdica catalana de dos cirurgians del 1700. Anton de Borja i Carles Pallejà*, Barcelona, PPU.
- VASALLS, Gerard (1977): «L'ús del català dins la literatura científica», *Treballs de Sociolingüística Catalana*, 1, ps. 157-166.
- VENY, Joan (1993): *Dialectologia filològica*, Barcelona, Curial.
- VILA, Pep (1995): «Una versió rossellonesa, setcentista, del *Tractat de Cirurgia de Georges de Lafaye (1739)*», *Revista de Catalunya*, 92, ps. 51-57.
- VINYOLES, J. J. (1978): *Vocabulari de l'argot de la delinqüència*, Barcelona, Millars.

